

Vasile Grunea

Életrajz

Vasile Grunea alacsony, köpcös és nagyon barátságos bácsika. Háló és dolgozószobája egy és ugyanaz: tágas szoba aminek az egyik felében – szemben az ajtóval – egy nagy íróasztal áll, mintha ügyfeleket várna. Könyvespolca roskadozik a könyvektől. Régi, még a második világháború előtt kiadott könyvek is találhatók nála, igazi kincsesbánya a könyvespolc. Szívesen nézi a tévét, de kicsit nagy hangerővel. Rendszeresen olvas újságot és napirenden van az eseményekkel. Még mindig aktív életet él, járkal, utazgat, egyedül elutazik akár Jeruzsálemig is.

Apám anyai nagyanyja családja Portugáliából származott Erdélybe. Apám anyjának az apja, Weintraub Mordechai, Oroszországból jött Rettegbe, románul úgy hívják Reteag, az egy község itt Erdélyben Marosvásárhely közelében. Apám anyai nagyapjának öt gyereke volt és egy ideig egy tradicionális magasabb fokú iskolát is vezetett Rettegen, azt hiszem egy jesivát. Általában akié volt a jesiva az tanított ott, a dédnagyapám rabbi lehetett ott. 49 éves korában halt meg egy járványos betegségben, nem tudom hogy hányban.

Az apám apai családja, a Gruberek, Sziléziából származtak. Édesapám apai nagyapját Haimnak hívták, ő körülbelül 1825-ben telepedik le itt Erdélyben, Bethlenben és tragikusan egyik bika által halt meg. Egészen a deportálásig körülbelül 700 zsidó család lakott Bethlenben, egy kis zsidó városka volt. Az apai nagyapámat Gruber Józsefnek hívták, 1852-ben született. Emiatt apámnak volt egy vicce, hogy az ő apja József, hát Jézusnak az apja is József volt, ő Bethlenből van, Jézus Betlehemben született, és őt is Imánuelnek hívják mint Jézust, tehát ilyen szempontból identikus Jézussal. Apám és a testvérei már itt született Bethlenben. Gruber nagyapámnak rabbi képzése volt, azt mondták róla, hogy értett a Talmudhoz, de nem volt rabbi. Farmer is volt és kereskedőként is dolgozott, saját élelmiszer üzlete volt egy jó ideig, amit ő vezetett. Mint minden falusi boltban, a cukortól a petróleumig mindent árult, amíg sajnos leégett az üzlet. Utána főleg alma és tojás fölvásárlásával foglalkozott, volt egy szekere s azzal járta a falvakat, összegyűjtötte a tojást és az almát, ládázta őket és külföldre küldte. A nagyapának volt szakálla és ciceszt is viselt. Ha jól emlékszem, általában fekete ruhában járt, fehér inggel. Majdnem egy arasszal hosszabb kabátja volt, mint a mai zakók, térd föléig ért, azt mondták akkor, hogy Ferenc Jóska kabát. Furcsa volt ez az öltözet. [Szerk. megj.: Elegáns öltözetek számított a magyar polgári körökben.] Vallásos ember volt, aki minden reggel föltette a imaszíjakat, és magára öltötte a tálitot, de nem ment templomba, otthon imádkozott.

A nagyanyám apám részéről, Weintraub Rózsa, Reizele, 1866-ban született. Róla sokat nem tudok, nem is ismertem őt csak az apám elbeszéléséből, aki mondta, hogy nagyon szép hangja volt, nagyon szépen énekelt és amin csodálkozott, hogy nagyon sok Szentföldre való visszavágyás énekeket tudott jiddisül. Azt hiszem, hogy a nagyszüleitől tanulhatta. Általában péntek este és szombaton énekeltek és biztos, hogy ekkor énekeltek ezeket az énekeket. Bethlenben, szombaton ebéd után, általában a család nem kelt föl, hanem beszélgettek és énekeltek. Nagyanyám vallásos volt, kendőt viselt, gyújtott gyertyákat szombaton. Van egy tradicionális rövid ima, amit mondott, mialatt a gyertya felé tartotta a kezét, – ez egy tradicionális kézmozdulat volt – elmondott egy

imádságot a szombati gyertyák fölött, a 'nér sel sábat'-ot [szombati gyertyá-t] és így megáldotta azokat. A nagyapám valószínű péntek este elment a fiaival templomba, hazament és mondott péntek este egy benedíciót, egy imát (kiddust) a borra. Utána előírás szerint az egész család megmosta a kezét, és utána a családfő mondott egy imát, a 'hámoci lechem min háárec'-t [aki kenyeret adsz nekünk a földből-t] a kalácsra. Szombat este általában két fehér kalácsot tettek az asztalra, annak az emlékére, hogy mikor a Szináj földön voltak, akkor pénteken két napra kellett összegyűjteni a mannát. Utána a családfő egy-egy darabot tört ahányan voltak, és mindenkinek adott egy darabot, miután azt belemártotta sóba, a családban ezt megtartották. Héberül imádkoztak, de jiddis kiejtéssel. A Széder este egy nagy esemény volt. Az apám visszaemlékezése szerint nagyon romantikus hangulatot keltettek ezek a húsvéti ünnepek. Az egész család együtt volt, ők, amikor kisgyerekek voltak, az apja, az anyja, és még a közelebbi rokonok is ott voltak a húsvét estén.

Bethlenben elég nagy ház lehetett, ahol az apai nagyszüleim laktak, úgy öt-hat szoba lehetett, de elég zsúfolva voltak, mert hat fiúk volt és négy lányuk. A fiuk általában ketten aludtak egy ágyban, aztán sorra-sorra elkerültek a családi házból. A házhoz tartozott egy nagy zöldsárga és egy nagy gyümölcsfákból álló kert is. Ősszel általában nagy mennyiségben főzték a befőtteket télire. Ők is, mint a szegény emberek, szilvaízt főztek, mert nem kellett cukrot adni hozzá, s megspórolták a cukrot. Szalonna helyett a szilvaízt kenték vastagon a kenyérre. Margit nagynéném, apám húga, emlékezéséből tudom, hogy a nagyanyám nagyon szerette a virágokat és nagyon szép virágkertje is volt. Azt hiszem, állandóan volt egy-két alkalmazott a ház körül, mert sok gyerek is volt. A nagymosás havonta állandóan ismétlődő esemény volt, tizenkét ember után nagy mosást csinálni nem volt leányálom. Ilyenkor az egész ház föl volt forgatva, felvettek asszonyokat, akik segítették a mosásnál. Apám kitűnően beszélt románul, tehát az az érzésem, hogy azon kívül, hogy sok román gyerek barátja volt, azt hiszem, hogy lehettek román alkalmazottak is.

Nagyanyám nem nagyon segíthetett a nagyapámnak, mert tíz gyerek volt a családban. Az apám elmondta, hogy az őszi vagy a húsvéti ünnepekkor a falu cipészétől két inas rúdon hozta a cipőket, amiket kijavítottak. A tíz gyereknek tíz pár cipő kellett és a kisebbek ritkán jutottak új dolgokhoz. Általában mindig a nagyobbaktól levetett és kijavított ruhát vagy cipőt kaptak, a nagyobbaknak könnyebb volt.

Margit, apám húga angolul hangszalagra mondta visszaemlékezéseit. Ő egyike a tíz gyereknek, és rengeteget beszél arról, hogy ünnepekkor, bál előtt, vagy iskola befejezése előtt az édesanyja milyen ruhát vásárolt neki, s egy nagyobb testvérének Sárinak. Nagy szó volt, ha kaptak egy új ruhát, habár általában a zsidóknál, s apám családjában is, az őszi ünnepekkor és húsvétkor amennyire lehetett valami újat mindig vettek a gyerekeknek. Ez már a tradícióhoz tartozott, hogy ünnepekkor fölújították nemcsak lelkileg, hanem külsőleg is egy kicsit magukat. Inkább ruhákat vettek, legalábbis az apám és a nagynéném elbeszéléséből sokat nem hallottam játékszerekről.

Bethlenben a nagyszülők egy ideig jól álltak anyagilag, de amikor az 1880-as évek végén leégett az üzlet, utána mind rosszabb és rosszabb lett. Akkor beköltöznek Kolozsvárra, s itt egy kisebb üzletet bérelnék, anyagi szempontból jobb volt. 1918 után kiteszik nagyapát az üzletből, átveszi egy román az üzlethelyiséget. Utána a lakásnak egy részét elrekvirálták, tehát mind nehezebb anyagi helyzetben voltak. Énszerintem az anyagi körülmények kényszeríthették rá, hogy elhatározzák, kimennek külföldre. 1918 után, habár általában gimnáziumot vagy líceumot végeztek

a testvérek, úgy a fiúk, mint a lányok konkrét mesterséget kezdtek tanulni, hogyha kimennek Amerikában legyen mit csináljanak.

Nagyapám 1926 körül vándorolt ki Amerikába a nagyanyámmal. Nagyanyám azt hiszem, hogy vagy két évet élt még Amerikában, és vesebajban egész fiatalon ott halt meg, aztán áttemették Haifára. Én az 1938-as évekből ismertem a nagyapámat, amikor visszatért Erdélybe. Sőt az az érzésem hogy egy időben itt is akart maradni a kolozsvári orvos fiánál, de szerencsére a fia rábeszélte, hogy menjen vissza Amerikába. A nagyapám 1952-ben halt meg New Yorkban aztán áttemették Haifára.

Apám testvérei közül Hánika volt a legidősebb. Őneki a férje zsidó volt, aki sajnos 1916-ban, miután a frontról hazajött, meghalt valamilyen betegségben és Hánika maradt három gyerekkel. A fia 1918-ban meghalt spanyolnáthában és maradt két lánya. Vallásos család volt. Hánikára mindenik testvére úgy emlékezett, mint egy második anyjukra, nagy volt közöttük a korkülönbség. Ő Szászrégenben lakott, aztán kiment a lányaival Amerikába. Úgy tudom, először ő ment el, aztán sorra kezdtek elmenni a testvérek. Hánika főleg nyáron dolgozott, kisebb városokban különböző időszakos panziókban főszakács volt és abból tartotta el a lányait. Mind a kettő aztán egyetemet végzett. Oda vitte Margit nagynénémet is a lányaival – miután azok is kivándoroltak Amerikába –, akik takarítottak a panzióban.

Adolf egy magas, sovány ember volt. Egy bohém ember volt, kitűnő elbeszélő és kitűnő volt a humora. Margit nagynéném visszaemlékezéséből tudom, hogy írt egy fantasztikus mesekönyvet: A nyúl átúszik a tengeren, ezt az 1920-as évek végén írta. Nagyon értett a gyerekekhez és nagyon szeretett játszani. Van egy bőrpénztárcám tőle, azt ő csinálta kézzel. Kitűnő kézügyessége volt, bőrből fantasztikus dolgokat tudott csinálni. Énszerintem egy kitűnő emberismerő volt, aki mindenkit meg tudott nyerni maga számára. New Yorkban hivatalnok volt, de nem tudom pontosan, mit csinált. Úgy 1930 körül jöhetett vissza Amerikából, egy ideig itt volt Kolozsvárt. Én emlékszem rá miután visszajött. Lehettem úgy 5-7 éves, és vettek nekem apámmal egy villanyvonatot. Emlékszem, hogy ő és az apám játszott inkább a villanyvonattal, mint én. Adolfnak volt egy fia, Joel, aki ügyvéd volt és a második világháborúban pilóta volt az amerikai hadseregben, egész fiatalon halt meg. Adolf is 1945 körül halt meg.

Márton fiatalabb volt mint az apám. Ő pék volt. Az első világháborúban altiszt volt és ő róla azt mondták a családban, hogy 1918-ban, mikor a legelső cionista és nemzeti-zsidógyűlés volt itt Kolozsváron, ő felelt a terem védelméért. Az Uránia mozi termét kibérelték és ott tartották a gyűlést – az a Horea út elején volt [a város központjában]. Nagy visszhangja volt a gyűlésnek, ezután született meg az egyik legkomolyabb magyar nyelvű zsidó Cionista országos lap itt Romániában, az Új Kelet, először hetilapként majd napilap lesz belőle. Tudósítói voltak a nagyobb városokban, még Bukarestből is voltak állandóan tudósítói. A cionizmus teremtette meg az Új Keletet és az Új Kelet teremtette meg a cionizmust Erdélyben. Marci már feleséggel ment ki Amerikába, a többiek még nem voltak nősek. Az az érzésem, hogy miután az egyik letelepedett, elintézte, hogy a másik is kapjon beutazási engedélyt Amerikába. Ezért nem egyszerre mentek ki, hanem sorra. Marci, azt hiszem 1968-ban alijázott, New Yorkból kiment Nahariara, nem messze Haifatól, ahol mint nyugdíjas élt, ott is halt meg és ott van eltemetve. A felesége egy Buchwald lány volt, egy nagyon vallásos asszony volt. Talán az egész családból Marcinak a felesége lehetett a legvallásosabb. Nem tudom, hogy mennyire lelkiileg volt vallásos, de külsőben nagyon tartotta a

vallást. Nekik nem volt gyereük.

Utána volt Sarolta, férje után Fried volt. Zsidó volt a férje, de nem tudom mivel foglalkozott. Sarolta háziasszony volt és még besegített a testvérének, Samunak a cukrászdájában is. Sári is New Yorkba ment de ő is Izraelben halt meg. Körülbelül 1970-es években mentek Haifara.

Hersi apámhoz a legközelebb álló testvér volt. Ő az első világháború előtt befejezte a középiskolát, behívták a hadseregbe – azt hiszem hadnagy volt – és az első világháborúban egy ütközetnél Galíciában eltűnt. Egy fronton voltak az apámmal, aki szanitéc tiszt volt egy tüzéregységnél, és Hersi a gyalogosoknál volt. Egy támadás előtt még találkozott a két testvér és a támadás után Hersi eltűnt. Azóta nem tudtak semmit róla, nem nyilvánították halottnak, hanem eltűntnek. Róla neveztek el engem Zwi-nek, mert Zwi jiddisül Hers, tehát az én nevem az ő nevét örökíti meg.

Samu cukrász volt, zsidó volt a felesége. Úgy tudom két lánya volt. New York mellett valahol, egy nyaraló házban tűz keletkezett és az egyik lány, szegény, tragikus módon ott meghalt. 1960-as években halt meg Samu.

Margit a Tarbutban [1](#), a Zsidó Líceumba járt Kolozsváron. Volt külön lány és külön fiú osztálya az iskolának. Az utolsó évfolyamon végzett Margit, azt hiszem 1926-ban, azután betiltották az iskolát. Rabbi vagy hitoktató tanár tanította a vallást az iskolában. De ezenkívül nagy hangsúlyt fektettek a klasszikus héber nyelvre és a zsidó kultúra nagyságainak bemutatására. Szombaton általában a diákok elment a Horea úti Neológ zsinagógába. Az iskola ott volt a zsidó kórház mellett, a Iașilor utcán, ahol most a Korunk szerkesztősége van. Ahol a Korunk van az emeleten, ott voltak az osztályok. Rögtön a bejáratnál a földszinten ott volt a tornaterem. Most is megvan, csak el van hanyagolva, azt hiszem nem is használják semmire.

Különben az iskolának ugyanaz volt a tanterve, mind a többi iskolának, egyetlen dolog volt, amiben különbözött, hogy a tanárok nagyon magas nívón adta elő. Legnagyobb részük a tanároknak Magyarországon vagy Ausztriában járt iskolába. Antal Márk, az iskola igazgatója, eredetileg magyarországi volt. A Tanácsköztársaság [2](#) alatt iskola inspektor volt, ezért el kell hagynia Magyarországot és úgy kerül ide Kolozsvárra az 1920-as években mint, aki elmenekült a Horthy [3](#) rezsim elől. Két fia volt. Az egyik közgazdász és költő, aki a 1943-ban meghalt, amikor munkaszolgálatos volt. Azelőtt sok évet ült Pesten a fogházban, mert elítélték, mint kommunistát. A másik testvére, Antal István, világhírű zongorista volt. Margit nagynéném nagyon meleg hangon emlékszik meg Antal Márkról és megemlíti, hogy Antal Márk állandóan tartott nagy irodalmi előadásokat a francia, a német, a norvég irodalomról. Tartott előadásokat a relativitásról, akkor új volt Einsteinnek a teóriája, és ezeket az előadásokat nemcsak a líceum hallgatói, hanem a városból rengeteg jöttek és hallgatták, mert nagyon nívósak voltak az előadásai és nagyon kellemesen adott elő. Mivel nagy része a tanításnak magyar nyelven ment, bár voltak román nyelv órák is, nem akarták tovább engedélyezni az iskolát és úgy tudom, hogy 1927-ben megszűnik az iskola. Antal Márk itt marad Kolozsváron, előadásokat tart és főleg magánleckékből tartja fenn magát és abból is, hogy a bankoknak és a biztosító társaságoknak nagy számításokat csinál, például nyugdíjra. Őt jól ismerték Magyarországon a tanügyi körökben, tehát az ő neve miatt adták meg megint az engedélyt 1940-ben hogy újból megalakuljon a Zsidó Líceum [ami 1944-ig működik].

A Tarbut elvégzése után Margit varrónőnek is tanult itt Kolozsváron. Az 1920-as évek végén a szülőkkel indult el Amerikába. Hamburg felé mentek, de mikor Hamburgban érkeztek, egy

szemgyulladás lett, úgyhogy nem tudta tovább folytatni az útját. Ott maradt egy darabig és csak később ment a szülők után Amerikába. Ott egy ideig a nagyobb testvére, Hánika, magával viszi egy panzióba dolgozni, mint takarító, utána a saját mesterségében dolgozik mint varrónő. Elég jó varrónő volt, fölküzdötte magát, hogy az elsőszámú ruhákat ő varrta. Egy ideig a bátyja rendelőjében asszisztensnő volt. Margit 2001-ben halt meg Haifán.

Valter (akit Valvinak hívtak a családban) 1921-ben fejezte be az orvosi egyetemet Kolozsváron. Nemcsak belgyógyász volt, hanem röntgenes is, volt egy röntgengépe. Egy ideig dolgozott a Mátyás Mátyás szanatóriumban [aki a szanatórium alapítója és orvos-igazgatója volt], Valter hozta Belgiumból a rádiumot, ő kezdte meg legelőször itt Kolozsváron ezt a rádium kezelést. A Széchenyi téren volt rendelője, egy jó nevű orvos volt. A Léb testvéreknek volt alul egy nagy élelmiszer üzlete. Rengeteg falusi paciense volt. Pénteken, mikor vásárnap volt [a heti nagy vásárokat tartották] és a városba jöttek, a lépcsőn sorba álltak, hogy bemenjenek a rendelőbe. Rengeteg analízist is csinált, pl. gyomorsavmérést. Az első felesége, Szerén, aki zsidó volt, rengeteget segített. Baloldali ember volt, egy időben le is volt tartóztatva és a temesvári börtönben volt illegális kommunista tevékenységért. Nem volt tagja, de bele volt keveredve a dolgokba, propagált a fasizmus ellen. Legutoljára, 1938-ban, az orvos nagybátyám, a Valter, vándorolt ki Amerikába. Amikor megkapták a beutazási engedélyt, úgy hallottam mondani a családban, hogy megkapták az efidévit-et. Lehet, hogy helytelenül mondom, de így mondták a családban. Miután egy évet kínlódik, hogy elismerjék az orvosi diplomáját, utána magánrendelőt nyit New Yorkban ugyanakkor egy kórházban is volt orvos. Egy elég jó nevű orvos lesz újból. Miután Valter kimegy Amerikába, Margit, a testvére, egy idő múlva csinál egy asszisztensnői gyorskurzust és Valternek dolgozik, mert egy elég jó menő rendelője volt. Ott is volt belgyógyászat, röntgen, laboratórium és ezekhez kellett állandó személyzet. Nagyon későn, de elég csúnyán elváltak a feleségével, a nagybátyámnak egy élet munka után csak a nadrágja maradt meg, az amerikai törvények mindent a nőnek adtak. Ha nem tévedek körülbelül 1969-ig, a hatnapos háború befejezése utánig marad Valter Amerikába, utána a második feleségével (aki egyúttal édesanyámnak a testvére, tehát nagynéném) Sporn Magdával együtt kivándorolt Izraelbe. Magda a második világháború alatt Dél-Franciaországban volt. Valter őt ismerte már gyerekkora óta, mert anyámnak volt a húga. Elment látogatóba Párizsba, ahol találkoztak és ott elhatározták, hogy férj és feleség lesznek. Akkor a nagybátyám Amerikából és a nagynéném Franciaországból kimentek Haifára. Miután kimentek, ott Valter vett egy lakást és mint nyugdíjas élt. A nagynéném most is Haifán lakik, kilencvenen fölött van. Valternek az első házasságból lett három gyereke: Lia, Frank és Éva. Magdának és Valternek nem volt közös gyerekük. Valter egyáltalán nem volt vallásos.

Apámnak a legfiatalabb testvére Magda volt. Sokat nem tudok róla. Ő háziasszony volt és ő is kiment New Yorkban. Volt egy fia, Laurens, aki fizikus és egyetemi tanár. Szegény Magda elég fiatalon meghalt Amerikában progresszív paralízisben.

Az apám családjában az apám és az öccse, Valter, voltak az elsők, akik nemcsak tradicionális iskolába mentek, hanem a falu szája ellenére, az édesanyjuk elküldte őket Szamosújvárra világi középiskolába. Körülbelül 1904-ben kerül Szamosújvárra az apám. Ott elég nehezen éltek, ahogy akkoriban mondták, 'napokat ettek'. Ez azt jelentette, hogy hét közben módosabb emberek adtak egy-egy ebédet egy ilyen diáknak, vagy a diák egy-egy rosszabbul tanuló gyereket tanított, s ezért kapott szállást vagy ennivalót. Apám mesélte, hogy Szamosújváron, amikor egy időben együtt lakott kovártéjban egy román fiúval, akkor azt csinálták, hogy reggel mielőtt iskolába mentek

volna, egy nap ő ment vele a román templomba és egy nap a fiú ment vele a zsidó templomba. Apám 1912-ben érettségizik és a öccse az 1918-ban.

Apám utána Kolozsvárra kerül, de keveset maradt itt. Közvetlenül az első világháború előtt, habár zsidó volt, fölvezték és járt két évet az orvosi fakultásra. Katonaorvos kellett volna legyen a KuK-nál, a Kaiserlich und Königlich hadseregnél [4](#), tehát az osztrák-magyar hadseregnél, de kitört közben az első világháború. Önkéntes szanitécként ment a galíciai frontra, ott van majdnem négy évet, 1914-től 1918-ig. 1918-ban hazajön és elkezd erősen politizálni a cionizmusért. Azt hiszem, hogy a fronton, főleg a Bécsben tanult kollegáktól kapja a legelső impulzust a cionizmusér. Volt ott egy doktor Ritter nevezetű orvos, aki a cionista szervezet előhírnöke közé tartozik, s így került kapcsolatban apám a cionista mozgalommal. Ugyanakkor elég erős cionista volt apám egyik sógora, Simon, az anyám bátyja, ugyanakkor cionista volt az öccse Marci.

1919-ben beiratkozik a jogra és 'mezőző'-ként tanult, tehát nem járt minden nap az egyetemre. Úgy hívták ezeket, hogy 'mezőzők', hogy egyetem közben 'járt a mezőre' (járt dolgozni is). Befejezte, de nem csinált jogi pályát. Apám 1922-23-ban elmegy Brassóba, ahol az Albina Banknak fiókot nyitottak és az apámat meghívták oda, banktisztviselő lesz. Abban a korban elég nagy állás volt az, aláírás joga volt, tehát az igazgató helyett ő is aláírhatott papírokat. A vezérigazgatója Brediceanu volt, aki főfoglalkozásban zeneszerző volt. Egyik élharcosa volt Erdély Romániához való visszakerülésénél, 1920-ban [5](#), és megtisztelték azzal, hogy vezérigazgatóvá tették. Utána tőzsde- és sorsjegy ügynök volt, amíg aztán megszűnt és kishivatalnok lett.

Apám azok közé tartozik, akik Ritter-el együtt bevezették a cionista mozgalmat Brassóban. Vele egy életen keresztül barátok maradtak, annál is inkább, hogy mindketten Brassóban telepedetek le. Volt egy szervezet is, főleg a diákság és a cionista intellektuelek szervezete, a Barisia. A bariciánusok kicsit utánozták a német burschen schaft-okat [burschenschaften - testvériség], elég nagy súlyt fektettek a sportra: vívtak, sportoltak. Kezdetben ez egy fontos dolog volt, hogy a zsidók mutassák meg azt, hogy nemcsak gondolkozni és filozofálni tudnak, hanem ki tudnak állni a zsidóságukért, ha kell karddal vagy bokszolva is. Nem véletlen, hogy 1918 után a cionista szervezetek erős sportmozgalmat kezdenek el, a Haggibbort, amelyiknek nemcsak futball, hanem kitűnő vízipóló csapata volt, országos bajnokok voltak ping-pongban, teniszben. Apám tornászott (de nem versenyszerűen), egész öreg koráig, reggel, amikor fölkel, fekvőtámaszokat csinált. A Barisiában főleg a fiatalsággal foglalkozott, elméleti előadásokat tartott nekik, általában magyarul. Főleg olyan zsidó történetekről beszélt, amikor a zsidók kiálltak a zsidóságukért, kezdve Dávid fölemelkedésétől, Salamon bölcsészetéig.

Azt hiszem, hogy apám ismerte anyámnak a bátyját, Simont, a kolozsvári cionista szervezetből és ő általa ismerkednek meg. Azt tudom, hogy Lea, akit mindenki Lotte-nak hívott, nagyobb volt vagy másfél évvel mint az anyám. Az apám azt mondta, hogy eredetileg – mivel az volt a szokás, hogy a nagyobbik lány megy először férjhez –, az anyám családja, főleg a nagyanyám, azt akarta volna, hogy Lottet vegye el. Apámnak viszont nem tetszett, inkább tetszett az anyám, s őt vette el feleségül. De már nem a szülők egyeztek meg, hanem a két fiatal.

Az anyai nagyanyám Sarah, Paneth Sára, rabbi családból származott. A nagyapja Paneth Jecheskel Erdély főrabbija volt Gyulafehérváron. Paneth rabbinak hat gyereke volt. Dész és környékén sok rabbi élt, aki a Paneth családból származott, ez egy nagy rabbi-nemzedék volt. Szintén egy Paneth rabbi volt, aki Désen a zsinagógát építette, a telek nagy részét saját zsebéből fizette ki, hogy

fölépítsék a templomot. A főrabbi harmadik fiának a családjából származott nagyanyám. Hermann Paneth, a nagyanyám bátyja, rabbiképzőt járt Frankfurtban, de nem foglalkozott rabbisággal, hanem mezőgazdasággal és cionizmussal foglalkozott.

Anyám részéről a nagyanyám, egy nagyon vallásos ember volt. Ő több mint egy évet lakott nálunk Brassóban, minden szombaton el kellett kísérjem a templomba. Olyan vallásos volt, hogy ő nem vitt semmit a kezében, még az imakönyvet sem, úgyhogy én elkísértem a templom női karzat bejáratáig és odaadtam neki a könyvet és aztán a vártam amíg befejeződött az istentisztelet. Szegény soha nem tudta, hogy miután én elkísértem a templomba – a templomtól nem messze volt egy kis telek –, miközben ő imádkozott én futballoztam. Emlékszem olyan kis furcsaságokra is, hogy ha például levágta nagyanyám a körmét, akkor azt összegyűjtötte és vett két kis fát, s meggyújtotta és elégette.

Nem tudom, hogy találkoztak a nagyszülők, csak azt tudom, hogy egy időben Gerenden laktak, a nagymama azt hiszem Rettegről jött oda férjhez. Az anyai nagyapám Sporn Lajos, a zsidó neve Léb volt. Ő intéző volt Gernden egy nagy birtokon és egy szeszgyárnál is. Az első világháború előtt, amikor ott nem mentek túl jól a dolgok, akkor átment Noszolyra és egy Szász nevezetű földbirtokos elég nagy birtokát bérelte. Mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkozott. Marhák tenyésztett és süldőket nevelt, s aztán eladta őket. Furcsának tűnik, hogy egy zsidó süldőket nevel, de Noszoly közel van Szamosújvárhoz, és akkor Szamosújváron rengeteg örmény állatkereskedő volt és azoknak adta el. Búzát is termeltek. Július végén, augusztus elején, amikor a cséplés ideje volt, több napon, sőt egy héten keresztül is állandóan szólt a cséplőgép, csépeltek a gabonát. Sára nagyanyám háziasszony volt, nyolc gyerekük volt, de hat maradt életben: Simon, Piroska, Marci, Lea, az anyám Erzsébet, Helén, és Magda. Kettő a spanyol nátha idején pár hónapos korukban meghaltak. A gyerekek nagy része Gerenden született, azt hiszem Magda és Helén született Noszolyon. Az anyám Gerenden született, Simon nagybátyám, Marci nagybátyám szintén Gerenden született.

Nagyanyám nagyon vallásos volt, biztos rabbi adta össze őket. Kóser háztartása volt, nem is lehetett volna másképp, hát a Paneth rabbi családból származott. A családja megengedhette magának, hogy legyenek házi tanítói, akik tanították, mert kitűnően olvasott héberül és kitűnően ismerte a német nyelvet és rengeteget német irodalmat olvasott. Lány korában Rettegen volt, ami Szászrégen közelében van, s ott voltak németek (szászok). Azt hiszem, hogy heiderbe [héderbe] csak a fiúk jártak Akkor voltak házi tanítók a lányoknak, akik tanították őket. A nagyanyám kitűnően olvasott héberül. Parókat hordott, imádkozott, minden szombaton és nagyünnepekkor elment a templomba. A magyaron kívül Jiddisül is beszéltek a nagyszülők, de talán inkább az apám részéről. A nagyapám és a nagyanyámon kívül a gyerekeiknek már magyar volt az anyanyelvük.

Az első világháborúkor a fiúkat behívták katonának az oszrák-magyar hadseregbe. 1918 után kijött egy kisajátítási törvény, a nagy földbirtokokat kisajátították. Átvette az állam, de egy-két holdanként kicserélték a háborúban részt vett vagy szegényebb parasztoknak. Akkor kisebb birtoka maradt a nagyapámnak, amit bérelhetett, és az egész család beköltözött Kolozsvárra. Ezután főleg erdő kitermeléssel foglalkozik nagyapám, Beszterce-Naszód vidékén. Specialista volt, végigjárt egy erdőt és nagyon kis különbséggel megmondta pontosan, hogy mennyi faanyagot lehet abból az erdőből kitermelni.

Kolozsváron azt hiszem négy szobás saját házuk volt a Széchenyi tér körül. Akkoriban a Széchenyi tér és a körülötte lévő utcák általában zsidók által lakott rész volt. 1927-ben sajnos nagyapám meghalt, itt van eltemetve Kolozsváron a régi zsidó temetőben, a Tordai úton. A lányok kitanulták a fűzős mesterséget és egy családi 'betegség' lett ez, mind fűzőszalonosok lettek. Azt hiszem, hogy divat volt akkor, és nem nagyon voltak szalonok, a gyár nem nagyon gyártott fűzőket. Németesen mondták, hogy mieder. Az összeépített fűző volt, az úgynevezett princess, amelyiken együtt volt a melltartó, harisnyatartó és a fűző, azt pedig nehezen lehetett fölvenni, de a hölgyek megkínózták magukat és hordták ezeket. Magda és Lotti, a kisebbik lányok hivatalnokok lettek.

A lányok már rendes állami iskolába jártak Gerenden és itt Kolozsváron. A két fiútestvére Simon és Marci kereskedelmi líceumot végzett. A lányok a Marianumba, akkor itt Erdélyben az egyik legnevesebb katolikus lánylíceumába jártak. A mai Horea úton abban az épületben volt, ami ma a Babes-Bolyai Filológia kara. Tehát világi iskolát végeztek, de a lányok is egész biztos, hogy a nagyanyámtól tanultak héberül, a fiúk meg jártak heiderbe is. Míg falun laktak, addig fölvehettek egy-egy fiatalabb bóhert házitanítónak. A lányok is jól olvasták a héber imakönyvet, persze héberül nem beszéltek, de jól olvastak.

Sporn Simon nagybátyám legalább tíz évvel volt idősebb mint anyám, a sógora. Mindig úgy mondta a fiatalabbaknak, Magdának és Helénnek, hogy a taknyosok. Ő kereskedelmi középiskolát végzett, utána járt a Kereskedelmi és Mezőgazdasági Akadémián itt Kolozsváron. Egy nívós hivatalnok volt. Az első világháborúban főhadnagyként szolgált a KuK regimentet. Részt vett az első világháborúban és mint katona kapcsolatba kerül a cionista mozgalommal. A katonaságban voltak még más zsidó tisztek, főleg azt hiszem osztrák vidékről, akik hamarabb kapcsolatba jöttek a cionizmussal. Simon, ő részt vett 1918-ban a legelső nagy cionista gyűlésen, amin részt vett apám is mint propagandával megbízott és egy másik nagybátyám Marci, aki a védelemmel volt megbízva. Ez volt a zsidóság újjáébredése. Simon eljövendő felesége szintén Paneth rabbi családból származott, úgy hívták, hogy Paneth Ilus. Az 1922-es években Ilus édesapja, Paneth Herman fogta az egész családját, állatokat vett és előgyártott házat és kivándorolt Izraelbe. Ilus és Simon is velük ment. Gyárban gyártott kész falakat, amit csak föl kellett állítani, azt vonaton és hajón szállította el Herman, persze fogadott még embereket, hogy segítsék a szállításban. Kimegy Izraelbe és ott másokkal együtt az elsők közé tartozik, akik megalapítják Givat Adah-t. Ez egy mosáv volt, magántulajdon, mert megvették a földeket. [A mosáv egy faluközösség, ahol a kibuctól eltérően az embereknek saját otthonuk van és a tulajdonukban lévő fölterületek felett önállóan dönthetnek, ugyanakkor közösen gazdálkodnak és kölcsönösen segítik egymást a közösség tagjai.] A föld vásárlás nem bizonyult a legjobbnak, Erdélyből kiindulva azt hitték, hogy a jó föld a fekete föld, de általában Izraelben a jó föld a piros föld. A fekete föld az a mocsaras föld, egy maláriás vidék volt. Kezdetben nagyon nehéz volt, elég rosszul ment, egyrészt mert nem értettek a klímához, másrészt olyannyira terjedt a malária, hogy a sótartóban egyik oldalt só volt, a másik oldalon kininpor, tehát kinint tettek az ételbe, hogy elkerüljék a hidegrázást. Aztán sajnos az állatok, amiket magukkal vittek, azok sem bizonyultak a legalkalmasabbnak arra a klímára és hamar elpusztultak. Két gyereke volt Ichák és Juda, mind a ketten Izraelben születtek. Ők szabre-k voltak, vagyis bennszülöttek, akik már Izraelben születtek. Az 1930-as években hazajött Simon felesége az egyik gyerekkel és egy ideig Nyoszolyon ült. Egy hajójegyet nem volt leányálom kifizetni, ezért csak az egyik gyerek jött, aki beteg volt. Izraelben azt mondták, hogy ha azt akarja, hogy életben maradjon a gyerek, akkor vigye el egy ideig egy más klímára. Azt hiszem körülbelül

vagy másfél évet ültek itt. Onnan lehet tudni, hogy a víz is egy nagy probléma lehetett Izraelben, mert mikor a gyerek látott egy kanna vizet, akkor magához ölelte és kiabálta, hogy: 'Ez az egész víz az enyém!' Utána visszamentek Izraelbe és ott voltak végig a második világháború alatt, a háború után mind a kettő a zsidó hadseregben szolgált. Az 1970-es években Juda, a nagyobbik, szegény tragikusan meghalt, egy teherautón: narancsládákat szállítottak, rakodáskor elszakadta a kötél és egy narancsláda ráesett és ebbe belehalt. A fiatalabb testvére Ichak mezőgazdász, ő ott lakik Givat Adah-n, három gyereke van.

Sporn Piroska vagy két évvel idősebb volt mint az anyám. Ő férjhez ment szintén egy Spornhoz, de nem voltak rokonok. Úgy hívták a férjét, hogy Sporn Zsigmond, zsidó nevén Asher Seilig. Ő hivatalnok volt a Dermatában, elég fiatalon, 1930-as években meghal. [Szerk. megj.: a dr. Farkas Mózes és Farkas József Dermata bőrgyár és cipőüzem Kolozsvár egyik legnevesebb bőripari vállalkozása volt, a mai Clujana cipőgyár elődje.] Itt van eltemetve a férje Kolozsváron a régi zsidótemetőben, ami akkor az ortodox temető volt. Piroska középiskolát végzett, szintén fűzősként dolgozott. Iskola után valakitől kitanulták a Sporn lányok a fűzős mesterséget, de Kolozsváron nem volt üzletük. Úgy tudom, hogy miután a férje nagyon korán meghal, egy időben Piroska nagynéném lakásán dolgoztak, ott egy szobában volt a fűzőszalon. Neki volt egy Sulamit nevű lánya, és volt két fogadott fia a férje első házasságából, azokat is el kellett tartani s akkor nekifogott fűzőszalonoskodni. Azt hiszem 1935-ben vagy 1936-ban kimegy Izraelbe. Ott egy másik lány testvérével Leával – aki hamarabb kiment – együtt egy fűzőszalonjuk volt Haifán. A fűzőszalonnak a neve Grácia volt. Most úgy tudom, hogy egy kifőzde van ott, azt hiszem a ház homlokzatán még most is látni a Grácia nevet, még nem vették le. Szegény az 1948-49-es években halt meg.

Sporn Marcinak, a következő testvérnek, a zsidó neve Móse volt. Azt hiszem 1900-ban született. Ő fiatalabb volt mint anyám, ő is kereskedelmi középiskolába járt. Bevonult katonának az első világháború utolsó vagy utolsó előtti évében és hadnagy lett az osztrák-magyar hadseregben. Utána leszerel és az apja után Noszolyon marad és ott bérel egy birtokot. A felesége egy zsidó nő volt, Elinek hívták, az hiszem Somkútról származott, gyerekük nem volt. Vallásos volt olyan szempontból, hogy péntek este gyertyát gyújtottak, szombaton nem dolgozott, mindig volt kalács, és este elmondták a hávdálá-t, amikor befejeződött a szombat. Sajnos 1944-ben Noszolyról eldeportálták. Néném Auschwitzban, a lágerben halt meg, Marci, ahogy mások elmondták, a láger mellett dolgozott az állomáson és egy bombatámadásnál meghalt. Úgyhogy nem tértek vissza. A Marci feleségének volt egy lánytestvére, aki Szamosújváron lakott, a férjének volt ott egy olajprése, ők is a deportálásban haltak meg. Egy húga maradt életben, aki a háború alatt Bukarestben lakott, Dávidnak hívják a férjét. A háború után kimentek Izraelbe, és már meghaltak. A fiúk Dávid László egyetemi tanár volt Haifán a Technionon.

Sporn Lea Gerenden született, vénkisasszony volt, ő is kivándorolt Izraelbe. Amikor kimegy Izraelbe, akkor más lehetőség nem volt, akkor ő is nekifog ennek a fűzőszalonnak. Ebből sikerül összespórolni pénzt s kölcsönrel megvenni egy telkeket egy háromszobás földszintes lakással és egy nagyon szép kerttel, a haifai Technion Politechnika mellett. Ez a háború megkezdése előtt történt, a részlet fizetést, amit a háború alatt kellett fizetni, elértéktelenedett, úgyhogy a lakást elég olcsón meg tudta venni. Akkor Haifa külső negyedéhez tartozott, egész odáig bejöttek a hiénák, most egyik legjobb negyede Haifának. Haifán közös fűzőszalonban dolgozott a nővéreivel, mindenkinek megvolt a maga feladata. Ő főleg a kereskedelmi résszel foglalkozott, ő intézte az adó-dolgokat. Elég idősen halt meg, körülbelül 1975-ben. Emlékszem, az üzletük közel volt az arab

negyedhez és elég sok arab kliensük volt. Az üzlet az angol mandátum alatt is működött, úgyhogy a magasabb rangú angol hölgyek is odajártak és onnan rendelték a fűzőt.

Sporn Helén hivatalnokoskodott itt Kolozsváron. Helénnel és Magdával együtt lakott a nagyanyám, amíg kiment Amerikába ezek tartották el. Helén két évvel fiatalabb volt mint az anyám, ő férjhez megy Antal Márk [6](#), a Tarbut igazgatójának a fiához, Antal Jánoshoz, aki közgazdász volt és költő. A magyarországi illegális kommunista pártnak volt a tagja, és kimennek Pestre. Pesten és Franciaországban éltek egy ideig, aztán az 1930-as évek végén letartóztatják a férjét és elítélik hat évre. Miután lejár a börtönbüntetés, kiviszik Ukrajnába munkaszolgálatra és ott úgy tudom, hogy flektifuszban meghal. Antal Jánosné a holokaustt idején Pesten bújkál, ott éli túl. Az anyai ágról volt egy unokatestvére, akit Magdelnek hívtak, akinek gumi és fűzőgyára volt s ott volt hivatalnok a nagynéném. A második világháború után a nagynéném sok éven keresztül a Magyar Tudományos Akadémiánál dolgozik mint titkárnő és magyar irodalomtörténeti kutatómunkát is végzett. Ott hal meg Pesten 1971-ben.

A legkisebb testvér Sporn Magda volt, őt úgy becézték, hogy Dadus. Hivatalnoknő volt Kolozsváron, férjhez megy Simon Béla grafikushoz, akinek a családja kolozsvári volt. Bélának volt egy lánytestvére is. Mind a hárman: az apja, anyja is, a lánytestvére is Auschwitzban pusztultak el. Körülbelül 1938 körül megy ki Magda az első férjével Franciaországba. A második világháború alatt Dél-Franciaországban, Antibes-ben, árvagyerekeket nevelt Magda, egy árvagyerek-otthonban dolgozott mint tanítónő. Franciaországban a háború elején a férjét behívják katonának és fogságba esik. Azt hiszem, sikerült eltitkolnia, hogy zsidó, úgyhogy túlélte a fogságot. Háború után visszatérnek Párizsba, elválnak és Magda feleségül megy apám öccséhez, Gruber Valterhez, akivel aztán kimegy New Yorkba és aztán 1969-ben Izraelbe. Ma Izrealben lakik, Haifán. Ő az utolsó apám és anyám családjából, aki még él. Magdának van egy Adu nevű lánya, aki Kanadában egyetemi tanár, azt hiszem szociológiát tanít.

Sára nagyanyám a lányainál, hol Magdánál, hol Helénnél lakott Kolozsváron, vagy nálunk Brassóban, majd 1936 körül ment ki Izraelbe. Lea megy ki először, utána kimegy Piroska a lányával és utána megy a nagyanyám. Én szerintem gazdasági okok miatt vándoroltak ki. Nagyanyám nagyon vallásos volt, de nem erőszakolta rá másra az ő vallásosságát. Eljött hozzánk és észrevette például, hogy nincs külön tejes és húsos sőtartó. Tehát mikor húst eszel, akkor egy sőtartót kell az asztalra tenni, mikor tejest eszel, akkor más sőtartót. Például, ha ettél egy tejes krumpli levest, akkor abba, a tejes sőtartóból kellett tenni. Nálunk Brassóban nem volt erre külön sőtartó. Ezt az anyám mondta később, hogy a nagyanyám észrevette ezt, de hogy ne sértse meg az anyámat, elküldte a cselédet és mondta, hogy 'Mondja meg a nacságának, hogy eltörte a sőtartó és kell venni egy sőtartót'. Tehát nem mondta, hogy 'Lányom, nincs tejes sőtartód! Hogy lehet ezt?' Szintén az anyám mesélte, hogy ült kint a kertben Haifán – egy szép virágoskert volt a ház előtt, azt én is láttam – és bejött egy hittérítő az udvarra. Fogadta, adott neki kávé vagy teát, és azt mondta, hogy: 'Én tisztetem a maga hitét, de maga is tisztelje az enyémet, ha akarja beszélhetünk akármiről, de a hitről ne beszéljünk. Mindenki maradjon meg annak, aminek született'.

Az édesanyám, Sporn Erzsébet, befejezi a Marianum középiskolát Kolozsváron és 1924-ben 22 éves korában férjhez megy és lekerülnek Brassóba. A szülőket rabbi adta össze, de nem vagyok biztos, hogy Brassóban vagy Kolozsváron. Azt tudom, hogy Brassóban jó viszonyban voltak a neológ rabbival, Deutsch-csal, de mi ortodoxok voltunk, a mi rabbinkat úgy hívták, hogy Sperber. A

házaság után egy évre, 1925-ben születik a nővérem és 1926-ban születtem én. Egy ideig háziasszony anyám. Nyáron általában, humorosan mondva, cserélték a gyerekeket, hol én és a nővérem jöttünk Kolozsvárra és nyaraltunk Piroska néninél, hol az ő lánya nyaralt nálunk Brassóban. Vagy pedig az orvos apai nagybátyám három gyereke nyaralt nálunk Brassóban. Emlékszem egy humoros dologra: az 1930-as években nálunk Brassóban volt fürdőszoba. Általában a régi lakások fürdőszoba nélkül épültek, de aztán elvettek egy részt és oda csináltak. Anyámnak könnyebb volt engem megmosdatni úgy, hogy nem a kagylóhoz tett, hanem betett a fürdőkádba és ott gyorsan leszappanozott, rámeresztette a tust, kivett és: na fiú kész vagy. Amikor ide jöttem Kolozsvárra, reggel mondta a nagynéném, hogy menjek mosakodni. Akkor mondtam, hogy: 'Piroska néni én nem szoktam mosakodni!' Aztán rájött, hogy tényleg nem mosakodok, mert minden reggel tusoltam a fürdőkádban.

Kezdetben, az 1930-as években az állomás mellett béreltünk egy lakást. Onnan átköltöztünk a Hosszú utcába egy elég nagy földszinti lakásba, azt hiszem három nagy szobánk volt. Egy kert is tartozott a lakáshoz. Utána beköltöztünk a város szívébe, Brassónak az egyik főutcájára: egy régi ház volt, tipikus szász stílus építéssel, nagyon hosszú épület volt befele, az utcáról volt a bejárat. Az 1930-as években kijött egy törvény és azontúl nem ment jól a dolog az apámnak, és akkor az anyám nyit a földszinten egy fűzőszalont azért, mert már apámnak nem volt annyi keresete, hogy jómódot biztosítson. Mi a középosztály nívóján éltünk mindig. Ezt a fűzősséget nem szépségből csinálták vagy mert nagyon akartak dolgozni, hanem a család eltartásához szükséges volt. A fűzőszalon az utca fele nyílt. Utána volt a bejárat a házba, és mellette volt egy szabóüzlet, egy Kovács nevezetű magyar szabónak a műhelye. A fűzőszalonban elől volt az üzlet egy pulttal, ahol az anyag volt és ahol árultak. Általában hárman voltak, volt egy fűzőmesterségben dolgozó szakmunkás és egy inas is dolgozott még anyámnál. Mind zsidók voltak és tudom, hogy mindig valamilyen rokonok voltak, például másod unokatestvérek lányai. A lányok általában egy-két évet ültek, amíg kitanulták a mesterséget. Az emeleten volt egy hosszú tornác fával kibélelve, ott volt a lakásunk bejárata. Volt egy előszoba, egy konyha, egy fürdőszoba, egy vécé, egy hálósoba a szüleimnek, egy nagy ebédlő, és még két hálósoba és egy balkon. Több éven keresztül dolgozott anyámnak a műhelyében egy Sporn Szerén nevű lány (ő nem is volt rokonunk), aki jó ideig nálunk lakott egy külön szobában, amíg férjhez nem ment.

Jó ideig lakott azon az emeleten egy egyszobás lakásban egy Hankó nevű házaspár. A férj ügyvéd volt, de 1918-ban nem esküdött föl a román államnak és emiatt nem folytathatta az ügyvédséget, úgyhogy nagyon nehéz anyagi körülmények között éltek. [Szerk. megj.: 1918 után az állami hivatalnokok és alkalmazottak hűség esküt kellett tегyenek a Román államnak, amit sokan megtagadtak és ennek következtében elvesztették állásukat.] Éveken keresztül a levest tőlünk kapták és azon tengődtek. Emlékszem olyan kis dolgokra is, hogy a hölgy, aki nemesebb származású volt, adott a külsejére és hogy a bőre ne legyen ráncos, tojásfehérjével bekente az arcát és akkor reggel láttam néha Hankó nénit tojásfehérjével az arcán.

Általában mindig volt egy magyar cselédünk, egy időben volt kettő is, de általában egy volt. Nálunk kóser háztartás volt olyan szempontból, hogy a cseléd minden héten egyszer elvitte a templom udvarára a majorságot [baromfit] levágni. Az ortodox templom udvarán volt a sakter. Persze, a neológoknak is volt saját sakterük, de az ortodoxnak az nem volt elég kóser, úgyhogy külön sakterük volt. Két mézárós volt, az egyiknek Zélig volt a neve, tőle, a kóser mézárszékből vettük a marha húst, de azért papírról egy darab sonkát vagy parizert is elfogyasztottunk otthon. Nem

vettünk disznóhúst kisütni, de a sonkát vagy téli szalámit papírról megettük.

Otthon általában tradíciós, mondjuk erdélyi zsidó konyha volt. Nemcsak a zsidók csinálják, de a zsidóknál elég fontos szerepet tölt be a húsleves. Nálunk mindig ott volt a húsleves, amit általában vagy marhahúsból, vagy majorsághúsból főzték. Visszaemlékszem, mindig nagy előszeretettel ettem a grízgaluskát, amit általában ebben a levesben főztek. Nálunk előszeretettel ettük a céklalevest is, savanyított cékla lé amibe általában meleg krumpli darabokat tettek. Akkor ehhez hozzájárult, hogy lefőzték a marhahúst – mivel szálkás a marha hús, nagyon sokáig főzték, amíg puha lett – s utána megsütötték. A marha sültet, ami a zsidóknál egy előszeretett étel, a keresztény konyha nem nagyon használja. Többről lehetne beszélni, de én két ételről beszélek, ami specifikus zsidó: a cibél unt eier, ez a hagymás tojás, és általában előételnek szolgálják föl. Megreszelnek főtt tojást és hagymát, reszelnek hozzá még egy kis megfőtt marha vagy majorság májat és utána aztán egy kis liba zsírral jól összekeverik – a zsidók előszeretettel főztek libazsírral. Egy sárgás-barna paszta lesz és ezt eszik mint előétel. A másik jellegzetes étel a csólent, amit többféleképpen el lehet készíteni. Nálunk erdélyiesen készítették el, tehát magától értetődik, hogy paszuly volt benne majorsághússal – általában libával –, nagyon jól megfőve különböző fűszerekkel. Volt egy zsidó pék, ha nem tévedek Málek-nek hívták, akihez péntek délbe levittük egy lábosba a csólentet és akkor ő, miután kivette a kenyeret, betette ezt a kemencében és ott tartotta egy pár órán keresztül. Ez egy specifikus jobb ízlet adott neki. Szombat beállta előtt, tehát már pénteken, utána mentünk, mert szombaton általában a pék nem dolgozott, be volt zárva. Amíg volt háztartási alkalmazott, addig ő ment utána, aztán sokszor én, sokszor a nővérem, sokszor az édesanyám hozta haza. S akkor főleg Purimkor voltak ilyen nagyon édes, mézzel és dióval elkészített specifikus sütemények, amit csak édesanyámnál ettem, de a nevét nem tudom. Minden jobb zsidó házban csináltak humentást, azt a Hámán fülének nevezett süteményt, ami egy háromszögű lekváros köles-tészta. Nem tudom, hogy specifikus zsidó édesség-e, de az anyai nagyanyámnak mindig volt úgynevezett tejfölös pogácsája, kis édes pogácsák, s azt nagyon szerettem.

Egy másik dolog, amire emlékszem, hogy őszi vagy tél elején elég sok libát vettek, a húst kisütötték, a zsírbőrt megolvasztották és zománcozott zsíros bödönbe tartották. Emlékszem, hogy a kamrában mindig két, három ilyen zsíros bödön volt libazsírral. A húsnak egy részét, főleg a mellet és a combot, kivették a csontból, jól befűszerezték borssal, sóval, paprikával, két pálcával kirögzítették és megfüstölték. Ez volt a füstölt libahús, a zsidó fölvágott, amit télen ettek. És csináltak úgynevezett pluszer-t, zsidószalonnát, tehát a zsíros részét a libának vagy rucának levágták, bepácolták fokhagymával és paprikával, és lefagyasztották. Ha tél volt, pár órára betették a hó alá a lakás udvarán és ott jól lefagyott, olyan kemény lett mint általában a disznó szalonna. Sok helyen nemcsak libát hanem rucát is vágtak.

Még egy másik specifikus zsidó étel jut eszembe, amit a zsidók előszeretettel ettek, az a kisütött máj. Ha valakinek sikerült egy jó libát, egy olyan libát venni, amelyiknek majdnem félkilós volt a mája, ez szájról szájra terjedt. Általában a falusiaktól vásárolták a majorságot. Jöttek be Brassóba – általában pénteken volt a heti vásár –, és akkor a heti vásáron vásárolták. Ha volt ismerős falusi, akkor az hazahozta. De általában pénteken a hetivásáron, a piacról vásároltak, de nemcsak majorságot, hanem zöldséget és más terméket is. Amikor nagyobb dolgokat kellett vásárolni, akkor általában az anyám a háztartási alkalmazottal ment ki. Én nem szerettem és most sem szeretek piacra járni. Ha kell, megcsinálom és megcsináltam, hogy segítsek, de én nem szeretek és nem is tudok alkudni. Én mindig a legelső árat, amit mond, odaadom, s akkor mindig az volt, hogy: Te a

legdrágábban vásárolsz.

Brassó nagy krumpli termő vidék és elég sok krumplit fogyasztottunk. Amire emlékszem, hogy ősz elején, általában magyar vagy szász földművesek házhoz jöttek, több kis zsákban volt vagy 2-3 kiló krumplija, hogy válogass milyen krumplit akarsz. S akkor megmondták: ebből a pirosból hozzon 50 kilót, a fehérből hozzon 30 kilót – volt az úgynevezett kiflikrumpli, az nagyon jó kisütni olajba. Megállapodtak hogy milyen nap, s akkor megjelent az illető, egy szekérrel hozta a krumplit, mert nem egy fél kilót vett akkor az ember, hanem egy évre valót. Mindig olyan lakásunk volt, ahol volt pincénk és ott tároltuk a pincébe.

Jó pince mindig kellett, mert a második világháború vége felé vezették be csak Brassóba a gázt, s addig mindenki fával fűtött, s valahol kellett tárolni a fát. Ez egyrészt anyagi probléma volt, másrészt munkával is járt, mert tél beállta előtt az ember hozta egy faraktárból, voltak akkor nagyobb faraktárok. Az ember megvette a méterfát s favágógéppel föl vágta, ha volt az embernek pénze még embert fogadott és az fölhasította és annak megmondta, hogy nagyobbra hasítsa, ami csempekályhákba kell, apróra, ami a konyhakemencébe ment. Nálunk ez mindig év elején volt. Amíg én nagyobb lettem addig, mindig más vágta a fát, általában föl vágták géppel a méterfát. Körülbelül az 1940-es években, mikor már fölcseperedtem 14-15 évesre, aztán már én vágtam a fát, mert már tudtam, hogy a mamának kell ennyi apró és ennyi nem apró fa. Kint az udvaron vágták a fát, s onnan behordták a pincébe és aztán föl a lakásba. Ki volt adva az adag, hogy egy kosár fa a csempekályhának, két kosár a konyhába.

A tradicionális ünnepek betartottuk. Anyám péntek este kendőt tett fejére. A péntek esti gyertyagyújtás az tradíció volt. Előhozták a két gyertyatartót, az anyám meggyújtotta és bencsolt, tehát jókívánságait mondta a szombati gyertyákra. [Szerk megj.: az étkezés utáni áldást nevezik bencsolásnak, László itt rosszul emlékszik az elnevezésre.] Az apám megáldotta a bort és a kalácsot, amit nálunk nem barhesznek, hanem kajlicsnak mondtak. Az apám és én nem mentünk minden szombaton a zsinagógába. Amikor nem zsidó iskolába jártam, akkor szombaton is jártunk az iskolába, és apám is általában dolgozott szombaton. De azért péntek este a tradicionális dolgok betartása megvolt és szombaton jobban evett az ember, evett csólintet, vagy az úgynevezett zulcos [salz-os], sósban főtt halat. Ez kocsonyás hal, zulcnak mondják jiddisesen. Még zsidó specialitás a gefilte fish, ami lefordítva töltött hal, de igazán leőrölt hal, aminek édeskés íze van, mert egy édeskés szószt csinálnak neki. Anyám inkább zulcos halat csinált, egy nagy-nagy delikátesz lett részemre. A csólintből általában szombat délben ettünk. Mivel mi nem voltunk épp olyan vallásosak, úgy tudom, az anyám megmelegítette, de nem ebben vagyok biztos. A szombati kimenetet, a havdala imát, általában egy fehér és kék gyertyából összefont széles gyertyával mondták, amikor általában egy kis erős pálinkát öntenek egy tálcában és azt meggyújtják, de pontosan nem tudom megmondani miért, ez egy tradíció. Ez volt az, ami bevezette az embert a hétköznapi életbe. Legelőször életemben az 1930-as években a nagybátyámnál láttam ilyet Noszolyon, az apám ezt nem csinálta. Engem nem nagyon érdekeltek ezek a dolgok, csak pillanatnyilag annyiban, hogy élveztem a lilás lángot, mert föl hívta a figyelmemet. De, hogy miért csinálják, mi történik, azt nem magyarázták.

Peszahkor két Széder estét tartottunk – semmiben sem különböztek egymástól, azon kívül, hogy a második Széder neve Széder seni [második] volt – amikor nem ettünk sült húst. Azért tartották kétszer, mert azt mondták, hogy nem lehetett pontosan tudni az időpontot, amióta zsidók,

szétszóródtak Izraelből, hogy mikor kellett megtartani a húsvétot, és hogy véletlenül ne tartsák meg, hát inkább tartottak kétszer. Voltak peszahi edényeket, amiket olyankor lehozták a padlásról. Hét napon keresztül semmiféle kenyeret nem ettünk, csak pászkát. Nem hiszem, hogy a morzsák összeszedése a házból annyira fontos lett volna az apám vagy az anyám részére, hanem csak hozzátartozott a tradícióhoz. Az utolsó pillanatban még két morzsát összegyűjtöttél és elégetted a kályhában. (1943-ig fával tüzeltünk, akkor vezették be Brassóba a gázt. Nekem is az egyik mesterségem az gázszerelés.) Az anyám tudta az ő anyjától és az ő anyja tudta az ő anyjától, tehát anyáról lányra szállt, hogy hogyan kell előkészíteni a hárot-et [haroszet-et], az alma és dió keveréket, ami azt jelképezi, amiből a zsidók a téglákat csinálták Egyiptomban [habarcs, amivel az építkezéseknél dolgoztak]. Tudta, hogy hogyan kell egy majorságszárny véget egy kicsit jobban megsütni, ami az jelképezte, hogy régen fölkináltak áldozatot. [Szerk. megj.: tulajdonképpen nem a jobban megsütés, hanem a csontos hús emlékeztet a Templom működése idején zajló ünnepi áldozatra. A húsdarab – általában lábszár vagy csirkenyak – egyenes szokott lenni, s ez azt jelenti, hogy 'kinyújtott karral' szabadította meg az Örökkévaló Izraelt.]

Az apám családjában egész biztos a nagyapám vezette a Széder estét, nálunk otthon mindig az apám csinálta. Mindig a legkisebbik a családból fölteszi a négy kérdést, hogy miben különbözik ez az este a többi estétől? Mivel én voltam a legkisebb, én mondtam mindig a kérdéseket. A mánistnát az apámtól tanultam. Azt hiszem, hogy ő többször felolvasta nekem és akkor az beidegződött. Nekem három szerepem volt: egyrészt hogy részt vegyek, másrészt hogy a négy kérdést, a mánistánát, elmondjam és hogy ellopjam és visszaadjam az afikoment. Az afikoment persze letette valaki az asztalra, hogy aztán én el tudjam dugni. [Szerk. megj.: általában a felnőttek dugják el az afikoment, László családjában ez épp fordítva volt, a gyerek dugta el.] Mert anélkül nem lehet befejezni a Szédert, ezért az aki eldugta, az jött és voltak ekörül licitálások, hogy visszaadom az afikoment ha ezt és ezt adják helyette. Általában a székhátaához tettem, vagy kimentem és könyvek közé betettem az afikoment. Általában vagy játékot – egy autót –, vagy egy könyvet kértem, később ha már nagyobb voltam egy karórát vagy valami ilyesmit. Bensőséges hangulatú volt, mivelhogy az egész család együtt volt. Ilyenkor az apám fölöltötte azt a kitlit [ünnepi fehér ruhát], amiben megnősült. Szintén egy húsvéti szokás volt az, hogy aki vezette a húsvét estét, az vagy egy fotelbe vagy egy nagyobb kényelmes székre ül, és a székre tettek egy párnát, ami azt jelképezte, hogy ő az úr, azt szabad csináljon, amit akar – a szabadság egy jele volt és a kényelmességé. Húsvét este, hogy ne kelljen kimenjen ahányszor kezet kell mosson, behoztak egy lavórt, amit egy székre tettek, és egy kancsót, és onnan töltötte a vizet, hogy megmossa a kezét. Minden előírás szerint ment.

1940-es évek előtt, Széder estén néha fölűnt nekünk gyerekeknek, hogy a templomba menet voltak uniformisban zsidó katonák. Akkor még bevették a zsidókat katonának a román hadseregbe, de csak két-három nap szabadságot adtak nekik, nem tudtak hazautazni. És akkor katonaruhába jöttek a zsinagógába és ott álltak. Általában mikor kimentek a templomból, akkor mindenki magához hívott egy ilyen katonát, hogy jöjjön Széder este, tehát egy katona se maradt anélkül, hogy ne hívták volna meg egy-egy zsidó családhoz. Utána, miután befejeződött az est, ott is aludtak reggelig. Én konkrétan ilyen katonára nem emlékszem, de arra emlékszem, hogy elég sokan jöttek hozzánk később, a második világháború alatt, amint épp átutazóban voltak, mentek munkaszolgálatra. Azoknak ennivalót és ruhát adtak a szülők.

Ros Hásánakor vagy Yom Kippurkor elmentünk a templomba. Az anyám és az apám Yom Kippurkor, magyarul Hosszúnapkor böjtöltek, én akkor még gyerek voltam. Szukkotkor nálunk otthon nem volt sátor, nem emlékszem, hogy az apám csinált volna sátrat. Olyankor elmentünk a templomba, imádkoztunk az etroggal és a lulesszal, azokkal az ágakkal, amik össze vannak fonva, s az ember ima alatt tartja, de szukánk nem volt. Ismertem szukákat, mert amikor gáz és villanyszereléssel foglalkoztam, mint villanyszerelő én vezettem be sok helyre a villanyt. A cégnél – egy villany- és rádiószerelő üzlet volt – ahol tanultam villanyszerelést, a tulajdonos egy Stern nevű vallásos zsidó volt és például neki a balkonján mindig volt szuka csinálva.

Hanukakor minden este egy gyertyával többet gyújtottunk meg. Volt külön hánukiánk és azt gyújtottuk meg. Általában jöttek hozzánk gyerekbarátok és öten, hatan leültünk és denderliztünk [dreideleztek], még most is megvan a pörgettyű, amivel játszottunk. Négy betű van a pörgettyűn, amit meg kellett pörgetni. Pontosan nem tudom megmondani, hogy melyik betűnél volt, hogy kapsz, adsz, nem kapsz semmit. Voltak apró cukorkák, amivel játszottunk, s az volt a tét. A fölnőttek nem nagyon játszottak ilyesmit.

Purimkor általában volt koncert a Redut-ban, ami eredetileg egy nagy koncert- vagy bálterem volt. Általában ott szerveztek jelmezbált a gyerekeknek, például egyszer én csizmadiának voltam öltözve. Este a fölnőttek részére volt purimi bál, de én a fölnőttek bálján nem voltam, úgyhogy nem tudom, hogy a fölnőttek is farsangruhát öltöttek, de a gyermekek részére emlékszem volt ilyesmi. Ilyenkor nem számított, hogy ki ortodox vagy neológ. A különbség inkább csak a templomnál nyilvánult meg, mivel az ortodoxok tradicionalistábbak voltak. A szegényebb réteg az ortodoxiához tartozott, a gazdagabb réteg a neológ templomhoz tartozott. A neológ templom azon kevés zsidó templomok közé tartozott, aminek orgonája is volt, s a két világháború között egy jó ideig a zsidó kórust egy nem zsidó zenész vezette. A neológ templom mellett épült a zsidó elemi iskola és a papi [rabbi] lakás. 1940 vagy 1941-ben, amikor a légionisták [6](#) elfoglalták a templomot, akkor feldúlták és még az orgonasípokot is lopták. A zsidó iskolából diákokthont csináltak a légionista diákoknak és kilakoltatták Deutsch Ármin neológ rabbit. (A két fia még a második világháború előtt emigrált Palesztinába. Az egyik elég neves biológus volt Izraelben, a másik fiáról annyit tudok, hogy 1943-44-ben az angol hadseregben a zsidó brigádban szolgált. 1944 után hazajött látogatóban az apjához.)

Az apámnak volt tálesze is és imaszíja is. Otthon nem nagyon láttam imádkozni, de a templomban imaszíjjal és tálesszel imádkozott szombatoként Kitűnően ismerte a tradíciókat, vagy 6-7 évet haiderbe járt, kívülről tudta az imákat és nagyon jól énekelt. Általában az imákat énekelve mondta és még most is eszembe van, hogy például a két húsvét este milyen dallamot énekelt. Azt nem is kellett megtanulni, mert az embernek a vérében belemegy. Minden évben hallja az ember és egy életre megtanulja. Most is emlékszem, pedig akkor csak 12 éves lehettem, hogy amikor Noszolyon voltam a Marci nagybátyámnál szombat este a szombat kimeneteléről milyen éneket énekelt. Én hallgattam és így belemegy az emberbe. A nyári vakációkban körülbelül egy hónapot ott töltöttem Noszolyon. Cege és Noszoly között van egy tó is, a cegei tó, ahonnan most hozzák a krápot [pontyot], mert haltenyészet van. Nagyon jó volt, mert gyalog vagy lovas kocsival mentünk fürödni a tóra – vagy négy kilométerre laktak ahol a tó volt. Noszolyon együtt voltam a nővéremmel és általában még vittem egy-két barátot is Brassóból, hogy örüljön nekünk a nagybátyám. Neki nem volt gyereke és nagyon szerette a gyerekeket és nem ironikusan mondom, de valósággal örült, hogy a házban gyerekzsivaj volt.

Brassóból általában úgy jöttünk Kolozsvárra, s onnan Noszolyra, hogy például rábíztak engemet és a nővéremet valakire, és egész Kolozsvárig eljöttünk. 1938-ig, amíg még itt lakott a Valter nagybátyám, náluk ültünk vagy két hetet, vagy azelőtt, mielőtt kiment volna Piroska nagynéném Izraelbe, akkor egy-két hetet náluk töltöttünk. Utána aztán a nagybátyám vagy a nagynéném levitt vonattal Szamosújvárra. Mikor már nagyobbak voltunk, kivitt nagybátyám az állomásig, de már nem jött velünk. Nem volt probléma, fölültünk a vonatra és leszálltunk Szamosújváron. Margit nagynéném első férjének az apjának volt egy helytelenül nevezett szódavízgyára. Nem gyár volt az, hanem két palacktöltő és egy munkás töltötte a vizet, ott vártunk, amíg utánunk jöttek vagy már vártak a lovas kocsival. Később autóbusszal mentünk Noszolyra, ami vagy 24 kilométerre van Szamosújvártól. Legutolsó kolozsvári közös utunk 1940 nyarán volt, közvetlenül Erdély átadása [7](#) előtt. Bemondták a rádióban, és már nyílt titok volt, hogy a magyarok be fognak vonulni. Akkor voltuk utoljára Noszolyon, az volt az utolsó találkozásunk Sporn Marci nagybátyámmal és Ellivel. Most is emlékszem, hogy borzalmas körülmények között mentünk Kolozsvárról haza. Borzalmasan zsúfolva voltak a vonatok, mert ezek voltak az utolsók, akik még Észak-Erdélyből Dél-Erdélybe mentek, még mielőtt bevonultak a magyarok Kolozsvárra. Beültünk a fölkébe, s aztán se ki se be, egész Brassóig nem lehetett a folyósón járni. (Olyan zsúfolt vonatra nem emlékeztem csak később, 1944 és 45 között, amikor mentem haza Bukarestből a líceumból Brassóba.)

Magyarországon mondjuk egy törvényesebb antiszemitizmus volt, ami jóval régebbi folyamat volt, mint Romániában, de a szüleim nem tekintették jobbnak a magyarországi helyzetet. Persze, az idősebb zsidókban, mondjuk az apám generációjánál idősebbekben még élt az úgynevezett jó Ferenc Jóska idő, hogy 'bezzeg Ferenc Jóska alatt', mert zsidó szempontból Ferenc Jóska egy jó császár volt a zsidók részére. A rokonok egyrészt Amerikában, másrészt Izraelben voltak, az egyetlen közelebbi rokonság, akik itt maradtak Noszolyon, az a nagybátyám és a nagynéném volt. Voltak olyan gondolatok a családomban, hogy nem volna jobb esetleg Kolozsváron, mivel itt van zsidó líceum, hogy én meg a nővérem jöjjünk ide lakni, hogy tudjunk járni a líceumba, de konkrétan erről nem volt szó, hogy meg is tesszük. Aztán a háború vége felé kezdtek Észak-Erdélyből jönni zsidó menekültek Dél-Erdélybe, akik már konkrétan beszéltek a deportálásokról, úgyhogy már nem volt az a hangulat, hogy menjünk esetleg Magyarországra.

Gruber Juditnak hívják a nővéremet, egy év van köztünk. Visszagondolva, ő mindig jóval érettebben tudott gondolkozni mint én, habár kis különbség volt közöttünk. Az elemi iskolában és a középiskolában is sokat segített a tanulásban. Mikor ő elsőbe járt, én óvodába jártam, utána lettem én első, ő a második. De mikor az elsőbe mentem, én már jól tudtam írni és olvasni, hisz tőle megtanultam, másrészt az anyám is segített. Ennek volt előnye is és hátránya is. A hátránya az volt, hogy borzalmasan fegyelmezetlen voltam, mert unatkoztam. Miközben a tanítónő a többiekkel kezdte az abc-t és hogy húzzatok egy vonalat, akkor én unatkoztam persze. Próbáltam beszélgetni a szomszédokkal és akkor tudom, hogy egy időben az egyik tanítónő külön padba tett, hogy ne legyen kivel beszélgessek.

Én hederbe nem jártam. Volt Brassóban egy négyosztályos zsidó elemi iskola, ahol románul folyt a tanítás, viszont volt héber nyelvóra, amit egy időben az iskola igazgatója, Káin tartott. A vallásórákat főleg Deutsch rabbi tartotta, ami keretén belül általában judaisztikai előadásokat is tartott nekünk zsidó történelemről, zsidó önérzetről, művészetről, zsidó írókról. Sőt szombaton rendezett az iskola tanulóinak ifjúsági istentiszteletet. A zsidó elemi iskola – aminek azt hiszem a hivatalos neve Școala Primară Izraelită Brașov [Brassói Izraelita Elemi Iskola] volt és I-IV osztály

volt csak –, ugyanabban az utcában volt mint a szász elemi iskola, csak egy sikátor választott el bennünket, nekünk kék sapkánk volt, a szászoknak piros. 1933-tól 1937-ig jártam ebben az elemi iskolában. Rengetegszer előfordult, hogy mikor mi jöttünk ki vagy ők jöttek ki az iskolából s összetalálkoztunk, belénkötöttek, s akkor verekedések voltak. Mi vehemensebbek lehettünk, mert előfordult, hogy megvertük őket és akkor jött a szász iskolának az igazgatója a mi igazgatónkhoz. Ezt onnan tudtuk meg, mert akkor odahívott az igazgató, hogy többet ne verekedjünk. Tehát volt egy ilyen ellentét közöttünk.

Engem körülmetéltek és bár micvám is volt. Egy Jesivába járó boherhez jártam előkészítőre, akkor a rabbi nem foglalkozott ilyen kis dolgokkal. Nem volt Jesiva Brassóban, de jöttek jesiva boherék, akik tanítottak, még mielőtt befejezték a Jesivát. Megtanított két alapidologra. Az egyik az ima, amit kellett mondjál, mielőtt fölteszed az imaszíjat és az imasálat. A bár mitzvakor teszed föl legelőször és utána pedig aztán minden reggel föl kellene tegyed az imaszíjakat és a tállitot is. Ugyanakkor megtanítja a perikopát, ami épp arra a szombatra esik, amikor van a bár mitzva. Te azt megtanulod, kvázi kívülről, hogy jól el tudd mondani a templomban. Utána otthon vagy a templom előtermében rendeznek egy tikunt, egy ünnepséget. Nekem novemberben volt a bár mitzvám, akkor a nagytemplom terem mögötti kis kistemplom termet fűtötték télen, és emlékszem, hogy az ottani asztalnál mondtam el amit kellett. Aztán meghívtuk haza a legjobb zsidó barátokat és mint születésnapkor, hoztak ajándékot, töltőtollat, töltőceruzát, és főleg könyveket. És persze voltak sütemények is. A nővéremnek nem volt bát mitzvaja, a gálutban, nálunk Brassóban akkor ez nem volt szokás.

Léteztek cionista szervezetek, ahol a fiatalság összegyűlt, általában szombat délután folytak az aktivitások. Körülbelül 14 évtől felfelé vették be az embereket a szervezetbe és előadásokat tartottak, táncokat, énekeket tanítottak, mint minden ifjúsági szervezetben. A cionista szervezetek általában többfélék voltak: polgári, szocialista, ki hova akart oda iratkozhatott. Az apám a szocialista cionizmushoz tartozott, a Barisiához, amelyik főleg a diákság és a zsidó intellektueleket foglalta magába. Volt egy Káháná nevű vendéglő – nem tudom, hogy ingyen vagy bérelték a termet –, de általában szombat délután a vendéglő termében gyűltek össze. A neológ templom háta mögött volt egy kisebb régi ház, ahol több szoba is volt, és egy időben szintén a cionista szervezetek volt vagy 3-4 szobája ott. Én a Hásomér Hácáir szocialista-cionista szervezetben a voltam.

Apámnak az akkori viszonyok között elég nagy könyvtára volt. Főleg magyar irodalom kezdve Petőfi [8](#), Ady [9](#), egész Kosztolányi [10](#), Babits [11](#) és az akkoriban divatos német, angol, nyugati írók könyvei megvoltak. Vallásos könyvek kevésbé voltak. Sok történelemkönyv volt zsidó, például Dubnov, A zsidók története. Nekünk megvolt négy kötetben a Grace, amelyik akkor a legnagyobb zsidó történelem könyv volt. És nemcsak zsidó történelem könyvek voltak. Nem voltak olyan könyvek, amik el lettek volna tiltva előlünk. Legfeljebb olyan könyvek voltak, amit olvastunk, de nem nagyon értettük. Persze, megvoltak a mi könyveink is, a világirodalom meséin, a Grimm-en nőttünk föl. Ismertük és zokogtunk, mikor olvastuk a Pál utcai fiúkat, egészen odavoltunk. A legutolsó lakásunkban az ablak alatt volt végig a könyvtár. Nálunk nem volt könyvajánlás a szülők részéről, mentem és kivettem egy könyvet. Egyetlen egy helyzetben, télen, mikor hideg volt, olyankor mondta apám: 'Minthogy azt mondjad, hogy unatkozol, vagy mész ki játszani, ülj le a fenekedre és inkább olvass'. A szülők is olvastak, viszont az apám előszeretettel olvasott napilapokat. Előfizettek úgy román, mint magyar lapokra. A zsidó lapok közül persze, jött az Új

Kelet, habár Kolozsváron jelent meg, de előfizetők voltunk. Havonta egyszer jött Patainak a Múlt és Jövő-je. A sorsjegy irodája mellett volt egy jó trafik, ahol minden nap az ún. demokrata lapokat megvette. Emlékszem, gyerekkoromban a Brassói Lapok egy nagyon nívós magyar napilap volt, a bukaresti lapok közül tudom, mindig az Adevăru [Igazság] és a Dimineața [Reggel] politikai napilapokat vette meg és olvasta. És járt a Korunk is, amikor az egy haladó baloldali lapnak számított, és itt volt kiadva Kolozsváron. Néha még a Pásztortűz-re is emlékszem, de főleg a Korunkra. A Pásztortűz szintén Kolozsváron volt, de inkább polgári, magyar irodalmi lap volt. Ezeken nevelkedtem.

A legnevesebb vendéglő és szálló a Korona volt a Kapu utcában. Emlékszem hogy háború előtt, általában szombat este, elegánsabban fölöltözött az apám és az anyám és elmentek a Koronába vacsorázni és táncolni. Egész biztos, hogy ott voltak barátaik. Ha otthon kóser étel volt is, de azért egy-egy este elmentek egy fatángyérosra és egy sőrre, mondjuk a Gambrinus vendéglőbe. Tudván ezeket a dolgokat, Sperber, az ortodox rabbink, volt egy idő, mikor behunyta a szemét, de egy elég vehemens rabbi volt úgyhogy, időnként kibeszélte őket szombaton a templomban, de nem ment odáig, hogy neveket mondjon. De azt hiszem, hogy ez hidegen hagyta a szülőket.

Nagyon nagy társadalmi életet nem éltek a szülők. Általában a két nőegylet, az ortodox és a neológ, szervezett teadélutánokat. Anyám mind a kettőhöz járt, mert itt is voltak, ott is voltak barátnői. Akkor összeültek a hölgyek a rómi asztalok körül, játszottak römit, megittak egy-egy kávé, teát, ettek süteményt és elmesélték egymásnak a város pletykáit. Anyámnak főleg zsidó barátnői voltak. A háború után már nem nagyon volt kedvük römizni. Volt még egy szociális dolog, hogy általában téli időre a szegény gyerekeknek megszerveztek egy ingyen konyhát. Ahány szegényebb gyerekek jött, mindegyiknek ingyen adtak ételt. Az úgy volt, hogy minden nap bizonyos hölgyek adták aznapra az ennivalót és részt vettek az elkészítésénél is. Ilyenkor önként odavittek lisztet, húst, zöldséget és ott megfőzték. Bérelt a hitközség egy nagyobb termet, nem messze az ortodox templomtól, és ottan volt ez. A konyhának volt egy szakácsnője és egy felszolgáló személyzete. Az édesanyám is részt vett a szegénykonyha segítésében.

Általában minden zsidó közösségben, ahol több tag volt, ott létezett mikve. Ha máskor nem is, de a hölgyek havonta kellett járjanak a mikvébe, hogy megtisztuljanak. De ha nem is jártak épp havonta, vagy hetente, de a rabbi nem vitte őket a hipe alá, ha nem volt a mikvében. A zsidóknál a tradíció szerint nem bent a templomban, hanem a templom mellett négy faoszlop van és fölötté egy vászon, egy ilyen baldachin és az alatt van az esküvő. A neológoknál úgy tudom, hogy baldachin alatt csinálják a házasságot, de bent a templomban, az ortodoxok csak kint. Én nem emlékszem, hogy a szüleim jártak volna mikvébe. Mindig fürdőszobás lakásunk volt, tehát tisztasági szempontból nem volt szükséges és nem voltak annyira vallásosak, hogy csak azért, hogy a tradíciót betartsák elmenjenek. De egész biztos, hogy a nővérem, mielőtt férjhez ment volna, elment a mikvébe.

Azt mondhatnám, hogy a rádióval és a telefonnal születtem. A telefon talán hamarabb megjelent. Azt hiszem, hogy egy-két évre, miután én születtem, még nem is volt meg Brassóban a Botfalusi hosszúhullámú adó, mikor már rádiónk volt és fogta Pestet például. Brassóban a legelsők között voltunk az 1920-as évek végén, akiknek rádiójuk volt. Kezdetben a telefont kellett kurblizni, megjelent egy hölgy a vonal másik végén és megmondta, hogy milyen számot akarsz és ő kapcsolta. A telefonos hölgyeknek is újdonság volt, időnként kérték az apámat, hogy tegye a

telefonkagylót a rádióhoz, hogy ők is hallgassák. Ha jó emlékszem a legelső rádió egy Nóra nevezetű márka volt, magas, fönt kerek alakú. Sajnos 1942-ben, amikor a zsidóknak megtiltották, hogy rádiójuk legyen, akkor ezt a rádiót – habár ez mint régiség ült otthon, mert akkorra már volt egy másik nagy rádiónk, egy Standard –, ezt is be kellett adni. Miután megkezdődött a háború, azért, hogy ne csináljanak propagandát megtiltották, hogy a zsidóknál rádió legyen. Az egyik rádiót, a Nórát beadtuk a rendőrségen, de mi tudtuk, hogy bizonyos helyre be kellett valamit tenni, hogy menjen a rádió. Akkor jöttek, hogy milyen rádiótadtunk be, mert az a rádió nem megy. Akkor én elmentem és megcsináltam, hogy ment a rádió. A Standard rádiót, hogy ne adjuk be, apám megbeszélte és egy szász banktisztviselő hajlandó volt elvinni magához, hogy eldugja. A sors változott, mivel a szászok jó része erősen Hitler párti volt a második világháború alatt, 1944 után a román hatóságok elvették a szászoktól a rádiókat. Akkor én mentem el és hoztam egy fiákerrel a szásznak a két rádióját, amit mi tettük el.

A második világháború előtt kevés autó volt Brassóban, orvosokon, pár gyárigazgatón vagy bankigazgatón kívül nem nagyon volt autó, és ugye minden autónak volt úri sofőrje. Nem volt a tulajdonos autó vezető, hanem volt sofőrje. Az egyik jó barátomnak Weiss Andrisnak az apja, fás volt, és nekik volt autójuk. És volt a Stein, az aradi textilgyárnak az erdélyi képviselője, nekik is volt egy autójuk. Akkor volt ez a Buick amerikai autómárka, Steinéknek egy fekete Buickjuk volt. Volt egy olasz származású sofőrje, Angelo – régebben jöttek építőmunkások és aztán ott maradtak, mint valószínű ő is. Stein szerette a gyerekeket, nagyon sokszor a fiának és a barátainak a rendelkezésére bocsátotta az autót, úgyhogy mentünk Brassó környékére – Predeal, Sinaia, a Prahova völgyébe – kirándulni vasárnap reggeltől estig. A háború alatt persze a zsidóktól elvették nemcsak a rádiót de elvették az autókat, sőt a bicikliket is. Tudom tőlünk két biciklit vettek el.

1937-ben, a zsidó elemi befejezése után a Dr. Ion Meșotă Liceumba felvételiztem. Miután ott befejeztem a harmadik osztályt és meg kellett volna kezdődjön az 1940-41-es iskolai év, vagyis mikor negyedik osztályban kellett volna menjek, akkor az Antonescu [12](#) rezsime kihozta a zsidók részére a numerus nullust [13](#) és emiatt aztán nem járhattam tovább román iskolába. A nővérem a Principesa Elena-ba járt iskolába, ő akkor kellett volna menjen a negyedik osztályba, mindkettő román líceum volt. Pár hónapra rá, miután kitiltottak, megalakul egy Școala de Meserii Evrească a Comunității Evreiești de Rit Occidental din Brașov [Brassói Keleti Rítusú Hitközség Zsidó Ipari Iskolája]. A 'rit Occidental' [nyugati rítus] azt jelentette, hogy neológ. Tehát ez a neológ hitközségnek volt az ipari iskolája, lakatos és pászító-lakatos szakmával a fiúknak és szabásvarrás a lányoknak, és ez tartott 1944 augusztusáig. De ez csak négy osztályos volt, tehát nyolcig nem mehettünk, ezért otthon is tanultunk. Ott befejeztem egy évet, pászító-lakatosként tanultam. Az iskola négy éves volt, és én ott maradtam még ebben az iskolában és vagy másfél évet tovább dolgoztam mint segéd a mester mellett. Utána elmentem egy gázszerelő vállalatba és egy ideig gázt szereltem. Ott vannak most is Brassóban a házak, vagyis azok a kályhák, amikbe beszereltem a gázégőt. Akkor kezdték Brassóba bevezetni a gázt, ez egy elég jó és keresett mesterség volt, elég jól fizettek. Minket jóval kevésbé fizettek, mert mi nem dolgozhattunk hivatalosan, de elég jól lehetett keresni még így is, és mivel mindenki szerette volna, hogy hamarabb legyen gáza, akkor általában udvaroltak nekünk a lakók, ahova bevezettük, úgyhogy, kitűnő uzsonnákat kaptunk és miután befejeztük a munkát volt úgy, hogy kaptunk egy nyakkendőt vagy valamit ajándékba. A barátaim közül hárman gázt szereltünk, később kettő közülük orvos lett, a másik (én) újságíró.

Általában fogadtak otthon angol és francia nyelvtanárt a gyerekeknek. A háború alatti nálunk például egy madame Madlenne tanított franciául. Volt egy orosz nemzetiségű tanárunk is, aki otthon tanított angolul, Karabanszkyknak hívták, ő azt hiszem a cári hadseregben lehetett tiszt és egy ideig katonai attasé volt Angliában. Gibszomániás volt, amikor rájött a kedve, hogy igyon, akkor egy-két hétig nem lehet vele bírni mert csak tökrészeg volt. Volt egy másik tanárnőm, egy hosszú-hosszú sovány hölgy, Tolsztojnak hívták és Tolsztojnak az írónak a családjához tartozott. Ő tanított franciául és németül. Tanítottak olyanok zsidó gyerekek is, akik már érettségiztek és jól tudtak számtant vagy grammatikát, de nem mehettek egyetemre, azok aztán órákat adtak. Viszont minden évben kellett vizsgázni. Akkor megjelent egy olyan törvény, hogy nyílt vizsgaszesszió volt, tehát aki bírta, egy év alatt letehetett akár négy osztályt is. Egymás után, minden hónapban volt vizsga. A negyedik gimnáziumot Brassóban tettem le magánúton.

A második világháború alatt félig szervezve, félig szervezetlenül önkéntes védelmi csoportok szerveződtek, főleg azután, hogy 2-3 fiatal fiút a Vár utcán a fiatal Hitler jugendek törrel leszártak hátulról és akkor ez ellen kialakult egy védekezés forma. Az ünnepek alatt a templom körül őrséget álltak, hogy nehogy megtámadják az idősebb embereket vagy gyerekeket.

Létezett egy főleg Máramarosból származó szegényebb zsidó réteg, az úgynevezett snorerek, akiknek egy elegáns koldulási formájuk volt. A zsidó társadalomban nagy fontosságuk volt, mert akkor még nem nagyon volt telefon és rádió az embereknek, ezek a snorerek meg járták a falvakat házról házra, s hozták a híreket minden felől. Amikor elment egy városba, elment a hitközséghez is, ott megmondták, hogy ki az, akihez lehet menni és ad is valamit. A családoknál adtak nekik alvóhelyet, adtak egy-két napot enni, a gazdagabbak adtak nekik pénzt is. Hozzánk is jöttek, meg minden kispolgári zsidóhoz, amilyen osztályhoz én is tartoztam. Előfordult, hogy egy évben jött egy-kettő és egy-két napot ültek, de nem jöttek gyakran. A második világháború alatt aztán jöttek a rokonok (a nevükre nem is emlékszem), és akkor ismertem meg őket. Behívták őket Moldvába vagy ahova kellett menni munkaszolgálatra és Brassón keresztül mentek. Útközben betoppant hozzánk egy vagy kettő, aludt egy két napot nálunk. Emlékszem az apám mindig adott valami bakancsot, ruhaneműt, hogy segítsen ezeken.

1944-ig nem nagyon tudtunk semmit, csak mikor elkezdődött Magyarországon a deportálás. Hangok voltak, hogy mi történt a lengyel zsidósággal, hogy lágerekbe kényszerítették, de hogy Auschwitzban égetik az emberek, arról szó nem volt. A magyarországi eseményekről [deportálásokról] tudtak, mert majdnem nem volt erdélyi zsidó, akinek ne lett volna Észak-Erdélyben vagy odaát rokona. Brassóban voltak egyes családok, akik már úgy határoztak, hogy ha gettósításra kerül sor, akkor nem hagyják magukat gettóba vinni, még ha négy tagú is a család, akkor inkább négyfelé elmenekülnek, hogy mégis valaki életben maradjon. A szüleim is ezen a véleményen voltak. Most úgy tüntetjük föl, hogy egy nagylelkűség volt Románia részéről [hogy nem adták a németek kezére a Romániában élő zsidókat], de nem nagyon nagylelkűségről, hanem jó anyagi haszonról volt szó. A háború alatt 1944-ig voltak hajók, amik mentek Izraelbe. 1942-ben süllyedt el a Struma, és ezen volt egy Áppel Zoltán nevezetű volt osztálytársam és nagyon jó barátom, akivel együtt jártam Brassóban a Mesotába. Ő két testvérével, az apjával és azt hiszem a nagybátyjával a Strumával el akartak menni és szegények a tenger fenekén fejezték be az életüket.

A háború alatt nem is annyira a szász lakosság, mint inkább a szász fiatalság elég rosszul, elég provokatívan viszonyultak a zsidókhoz. Volt olyan is, hogy az utcán, anélkül hogy csináltál volna valamit, egyszerűen rád kiabáltak, hogy 'jude, jude' és szembeköptek. Kezdetben, még mielőtt a légionisták elvették volna a zsidó üzleteket, kiírták, hogy keresztény ne vásároljon ott, mert ez zsidó üzlet. 1943-ban a szász lokálokban, a vendéglőkben és a cukrászdákban megjelentek olyan sárga papírra nyomott felirat, hogy 'Eintritt für Juden ist unerwünscht', tehát zsidók belépése a lokálban nem kívánatos. Még 1944-ben is megvoltak ezek a plakátok a lokálokban. Az emberek nem nagyon merték levenni ezeket a plakátokat, nagy volt a nyomás. Egész biztos, hogy a Volks Gruppe csinálta ezt, így hívták Dél-Erdélyben a németek saját szervezetét. Hitler nagyon kedvezett az itteni németeknek. Egy idő múlva a németek nem is mentek katonának a román hadseregbe, hanem volt egy megegyezés Románia és a Reich között, hogy a szászok a német hadseregben szolgáltak. Azért aztán nagyon sok szász került rossz helyzetbe a háború után, mert az SS egységekben szolgáltak. A szászoknak volt egy szervezete is Brassóban, ami a Nemzeti Szocialista Munkáspártnak volt egy alszervezete. (1944 után a volt fasiszta párt székházában lett a kommunista párt székháza.) Persze, létezett a szászok között is olyan intellektuel, aki átlátta dolgokat, például egy neves sebész, doktor Depner, akinek saját szanatóriuma volt Brassóban. A légionista forradalom alatt, mikor a zsidókat próbálták lefogni, akkor a kórházában bújtatta mind a két rabbit. Sajnos ezek az emberek fehér kivételek voltak. Kicsit jól is jött a szászoknak, mert miután a németek bevonultak Romániába, ők lettek az első osztályú állampolgárok. Lenézték a románokat is, nemcsak a zsidókat, pedig előtte a zsidó és a szász kereskedők, bankemberek között elég jó volt a viszony.

Vásárlásnál a zsidótörvény alapján a zsidók csak dél felé mehettek ki a piacra, tehát abban az időben, mikor már a kofák eladták az árukat. Akkor például, amikor a kenyér fejadagra volt, a zsidóknak nem járt kenyérből. Tehát ha kenyérre volt szükséged vagy megvetted a kenyeret egy péktől, vagy általában, hogy olcsóbb legyen, például mi is, egyszer egy héten az anyám dagasztott és egy mélyebb tálban levittük, volt a Vár utcában egy magyar pék, Dénes volt a családneve, ő sütötte meg nekünk. Érdekes volt, hogy miután kész volt a kenyér, akkor késsel a vastag héját megverte (leverte), és akkor az ember hazavitte a kenyerét. Ugyanakkor például a zsidóknak nem járt cukor, liszt, amit szintén fejadagra adtak, azt meg kellett venni a háború alatt. A fejadagot olcsóbban meg lehetett venni és az biztosította, hogy meglegyen a mindennapi kenyérminimum és meglegyen a mindennapi cukor, olaj és liszt minimum. És zsidóknak nem adtak. Általában munkahelyen vagy a városházán osztották az embereknek, az úgynevezett kartellákat [ételjegyeket, amelyekre ételadagokat adtak] és persze tudták, hogy a zsidóknak nem jár. A háború éveiben egy elég erős fekete piac volt, minden feketeáron, tehát jóval drágábban.

Az apámat lelkiileg nagyon megviselte ez a dolog, mert ő egy nagyon öntudatos ember volt és mindig azon volt, hogy a zsidó az semmiben sem alacsonyabb mint egy más nép. Anyagilag viszont sikerült így-úgy biztosítani a családnak a létet. Ebben az időben tőzsdeügynök volt és sorsjegy üzlet is volt. Az 1940-es években általában a zsidók strohmanokkal dolgoztak, ami szalmaembert jelent. A strohman [egy nem zsidó] az volt, akinek a nevén volt az üzlet, de az csak a tiéd [zsidóé] maradt. Ő a nevét adta, te meg fizettél neki egy bizonyos összeget ezért. Így sikerült a családnak biztosítani a megélhetését akkor.

1940 után, mikor a légionisták uralomra jöttek Romániában, egy nap beállított egy légionista nő az anyám műhelyébe és mint tulajdonos lépett föl. Kisajátította anyám műhelyét, mindent igényelt.

Rátette a kezét a műhelyben lévő két Singer villanyvarrógépre, az anyagra, ami ott volt – mert a fűzőhöz vászon meg gumi is kellett. – és beült az üzletbe. Miután az Antonescu és a légionisták közti összeütközés megtörtént és Antonescu leverte a légionista fölkelést, akkor a hölgy kivonult az üzletből. De nem volt már semmi értelme az üzletet kinyitni, mert elvitte a varrógépet, elvitte az anyagot, elvitte a pultot, elvitt mindent, úgyhogy üresen maradt az üzlet. Akkor az anyám nem is nyitotta ki az üzletet. Egyetlen hülyeséget csináltunk, hogy háború után vissza lehetett volna követelni a hölgytől a dolgokat, de nem tettük. De akkor olyan boldog volt az ember, hogy megmenekült az életével a háborúból, hogy azt mondta az anyám, hogy menjen a nyavalyába, hadd fusson.

Átköltöztünk egy kisebb, egy kétszobás lakásba, amit béreltünk. Egy szobában laktak a szülők, egy szobában én a nővéremmel, volt fürdőszoba, előszoba, konyha. Ott vergődtünk át a háborún. A háború alatt a zsidók nem tarthattak háztartási alkalmazottat. A háború utolsó évében egy pár hónapig, úgy tudom volt egy Máramarosszigetről jött zsidó lány. Azelőtt a háztartási alkalmazottaink általában magyar lányok voltak a Brassó mellőli falvakból, de aztán törvény szerint nem szabadott tartani, nem volt jogod, hogy nálad lakjon, ahogy akkor szokták. Nem lehet szobának nevezni, ahol lakott, hanem egy rész el volt választva a konyhától, ahova elfért mondjuk egy ágy és egy kis asztal és ott aludt.

A háború alatt apámat behívták munkaszolgálatra, a vasútnál dolgozott hol Brassóban, hol Predealon. Volt olyan, hogy helységen kívüli munkaszolgálat lasiban, Beszarábiában, és volt belső munkaszolgálat, [a városon belül vagy a közvetlen környékén]. Túl sok hasznuk a zsidómunkából nem volt, mivel a zsidók nem nagyon ölték magukat a munkával, főleg azok, akik bent voltak munkaszolgálaton, nem kint. Például én is dolgoztam 1943 végén és 1944-ben. Ott maradtunk a városban, otthon aludtunk, de nem kaptunk se ennivalót, se pénzt, se ruhát, se bakancsot, se semmit, hanem reggel hattól, este hatig kellett azt a munkát végezni, amit ők mondtak. Egy időben meg lehetett vásárolni a munkaszolgálatot pénzért. Az apámnak sikerült egy ilyet elintézni, és nem dolgozott sokáig munkaszolgálatban. 1944-után, még dolgozgatott a sorsjegy-irodában, de aztán megszüntették a sorsjegyet, és kishivatalnok lett a városi Néptanácsnál.

Én szintén a vasút építésnél és utcaseprésnél is dolgoztam és aztán 1944 júniusában három barátommal – Weintraub, Dan és Erőpatakival – otthagytam a munkaszolgálatot és megszöktünk. Elmentünk Bukarestben azzal a gondolattal, hogy kimegyünk Izraelbe. Úgy tudom, hogy a Mefküre nevű hajóval kellett volna menjünk, viszont akkor elég sok Magyarországról átszökött zsidó volt Bukarestben. Félős volt, hogy esetleg a magyar állampolgárúakat le fogják tartóztatni, ezért azt mondták, hogy egyelőre mi nem mehetünk, mert azoknak kell biztosítani a helyet, úgyhogy mi egy másik hajóra várjunk. [Szerk. Megj.: 1944 augusztusában elsüllyesztették a Mefküret.] Mi vártunk a másik hajóra, s közben jött 1944 augusztus 23 [14](#), és akkor már egyikünk sem ment el Izraelbe. Mindegyikünk azt gondolta akkor, hogy a kommunizmus megoldja a zsidó kérdést is. Hogy nem lesz baj, internacionalista alapon, most mindenki mindenkit homlokon csókol majd, mindenki boldog lesz, és nem számít te magyar, vagy zsidó vagy. Azt hittük, hogy a kommunizmus, ahogy mondták elhossa a paradicsomot a földre a munkásosztály számára. Az emberek ezt elhitték, de hát egyesek hamarabb, mások később, de lassan-lassan kiábrándultak ebből. Egyesek elmentek aztán Izraelbe, mások pedig más nyugati országban keresték a jobb megélhetést. Én a családi és más okok miatt is itt maradtam.

1944 augusztus után komolyan kezdett szervezkedni a kommunista ifjúság. Nem arról van szó, hogy a zsidók hozták be a kommunizmust Romániában. Ha úgy vesszük 700.000 zsidóból 200.000 meghalt és 400.000 elmenekült a kommunizmus elől, elmentek az országból, tehát nem erről van szó. De hát ez volt az egyetlen egy párt, amelyik teoretikusan egyenlőséget biztosított minden nemzeti kisebbségnek, másrészt pedig a hitlerizmus elleni harc a zsidóknak a fennmaradását jelentette és emiatt kezdetben elég sok zsidó tagja volt. Egész fiatalon, még 1945-ben, beálltam a pártba, az ifjú kommunista szövetségbe, tehát mondjuk vén harcos vagyok ezen a téren. Volt két jó zsidó barátom, Smit Izso és Ganz Feri, valamivel idősebbek mint én, akik elég prominens vezető szerepet játszottak közvetlenül 1944-45-ben mivel már részt vettek az illegális ifjú kommunista szövetségben és akkor az ő befolyásuk alatt beálltam a pártba. Az illegális kommunista tevékenységükről konkrétan nem tudok, csak azt, hogy el voltak ítélve és börtönben ültek a második világháború alatt.

1945-ben beiratkoztam Bukarestbe a Cultura nevű zsidó líceumba, ami megfelelt a kolozsvári Tarbutnak. Ez egy nagyon neves iskola volt, ahol neves zsidó tanárok tanítottak, akiket 1940-ben kizárták az egyetemi tanügyből. Ott tanított Graur, aki egyik legnevesebb lingvisztikai tanár lett Romániában, Bick professzor a román nyelvtanár, Sufrin a történelemtanár, vagy Mihail Sebastian, az egyik legjobb drámaírója a két világháború közti időszaknak, akinek a három évvel azelőtt [2000-ben] megjelent memoárja nagy port vert föl. Az osztályok meg voltak számozva, volt Cultura A és B, de semmi különbség nem volt közöttük, csak így oldották meg, mert nagy iskola volt. A Cultura A-ban ugyanúgy volt I-VIII osztály, mint a másokban, csak nem volt annyi terem és két épületben volt a tanítás. Az akkori tanügyi törvény szerint, amit az akkori tanügyminiszter után Voitek törvénynek [15](#) neveztek el, állandó nyílt, magánvizsgák voltak, úgyhogy egy év alatt több osztályt el lehetett végezni, havonta lehetett vizsgázni. Én 1945-ben négy osztály tettem le. Sok volt a vizsga, de mi azt az anyagot évek alatt tanultuk már magánúton, egy hónapot csak ismételtük a vizsga előtt. Így sikerült egy év alatt, ha úgy vesszük, négy osztályból leérettségizni, de a vizsga nem a zsidó iskolában volt, hanem egy érettségi komisszió volt. Én úgy emlékszem, hogy a Spiru Haret Líceumhoz kerültem, ahol az elnök egy egyetemi filozófia tanár és költő, Alexandru Claudian volt. Nem nagy médiákkal [érdemjeggyel], de mind átmentünk az érettségin.

A nővérem Bukarestben egy leánylíceumban vizsgázott a magánvizsgákkor. A Cultura-nak volt egy leánylíceuma is és ő odament. Vonaton ismerkedtek meg a sógorommal, Grünberger Palival, aki szebeni és röntgenorvos, épp ment Brassóból Bukarestbe vizsgázni és a nővérem is utazott Bukarestbe. A háború alatt az Orvosi Fakultás Kolozsvárról Szebenbe vonult át és a sógorom ott végezte az első évet 1945-ben. 1945-ben Szebenből ismét visszaköltöztették az Orvosi Kolozsvárra, de fahiány és valami egyéb miatt csak 1946 tavaszán kezdődött az oktatás. A nővérem miután érettségizett, 1946-ban fölvételizik Kolozsvárra. Járja a kolozsvári egyetemet, mikor a szülők föliratkoznak, hogy kimenjenek Izraelbe. Elég hamar, már 1948-ban összeházasodnak a nővéremék Brassóban, a brassói neológ templomban, doktor Deutsch rabbinál. Összeköltöztek Palival, és az egyetemet együtt járták. 1949-ben ők is föliratkoznak és akkor a nővérem férjének a szülei is föliratkoztak, hogy ki akarnak vándorolni Izraelbe. Mellesleg Grünberger Palinak az édesapja a romániai cionista szervezet egyik vezető tagja volt. A szülők kimentek, de sajnos a nővéremet és a sógoromat még 15 évet itt tartották minden magyarázat nélkül. 25 memoriumot adtak be, míg aztán a végén kiengedték őket, hogy menjenek Izraelbe. Az orvosi fakultás befejezése után a nővérem Máramarosszigeten dolgozott mint gyermekgyógyász és a

sógorom, mint röntgenorvos. Van egy fiúk Dan, aki itt született Romániában és körülbelül hét éves volt, mikor 1966-ban kimentek Izraelbe. A lányuk Jael viszont már ott született, ő szabre. Dan ma az Izraeli hadseregben katonatiszt, a feleségét Judit Rovednek hívják, arab nyelv és irodalom tanárnő, van három fiuk. Jael biológiát végzett, de egy bankban dolgozik, a férje szintén biológus és van két fiuk. A nővéremék először elmentek Tel Avivba, onnan átmentek Tveriara, ahol egy kórházban röntgen-főorvos volt a sógorom, a nővérem egy poliklinikán gyermekgyógyász. Utána aztán átkerültek Jeruzsálembe, ahol több rendelőnek volt a vezetője a sógorom. A sógorom sajnos két évvel ezelőtt, 2001-ben, elhunyt. A nővéremmel szoktunk időnként beszélni telefonon, s levelezgetünk is.

Apám jól tudott héberül [ivrit] és jiddisül, például a nagyapámmal jiddisül leveleztek. Háború után, mikor lehetett, 1950-ben az édesapám édesanyámmal együtt emigráltak Izraelbe. Apám 58 éves volt akkor. Mikor álijázott, akkor apám jól tudott héberül, hogy nem kellett ulpánt csináljon. Imádta a héber nyelvet, állandóan tökéletesítette magát. Miután kiment, az első megspórolt pénzén vett magának egy kazetofont, és akik szépen beszéltek héberül, azokat odatette, hogy beszéljenek, és azt hallgatta, hogy hogyan kell kiejteni. És állandóan a szótár ott volt a keze alatt. Volt úgy, hogy ha hallgatott valamit a rádióban és egy szót nem értett meg, rögtön odaugrott és megnézte a szótárban, hogy mit jelent. Haifán hosszú ideig mint hivatalnok dolgozott egy nagy építkezési vállalatnál, a Solel Boneh-nél. Anyám is jól érezte magát Izraelben. Amikor 1949-ben a szülők és a nővéremék, a barátok is fölliratkoztak, én nem iratkoztam föl. Én maradtam a fekete bárány a családból; én a családi és más okok miatt is itt maradtam.

Én 1945-ben leérettségiztem, 1946-ban és 1947-ben egy évig Marosvásárhelyen jártam az Orvosin, aztán nem tetszett a banán és otthagytam, átjöttem Kolozsvárra a Történelem Fakultásra. 1948-ban elkezdtem az újságírói pályát, amit máig csinállok.

A feleségemmel Gálfi Erzsébettel 1949-ben ismerkedtem meg. Az Egyetem utca 1 szám alatt, ahol most a Tribuna és Steaua lapnak van a szerkesztősége és az írószövetségnek van a székháza, ott volt egy elég jól fűtött –akkoriban Kolozsváron nem nagyon fűtöttek jól – ARLUS nevezetű klub. Az az Asociația Româna de Legăturile cu Uniunea Sovietică, tehát ez a Szovjet-román Barátsági Társaságnak volt a klubja. Mivel ott jól fűtöttek, általában a középiskolai hallgatók, akiknek sem a bentlakásban, sem a lakbérben, ahol voltak, nem nagyon fűtöttek, a délutánokat ott töltötték. Volt egy nagyon jó könyvtár és egy elég olcsó büfé is és lehetett sakkozni és még nem tudom mit. Oda jártam én is és a későbbi feleségem is és ott ismerkedtünk meg. Ő az utolsó éven volt az Unitárius Leánylíceumban, nagyon szép lány volt. Elég hamar elvettem feleségül, 1949 augusztusában nősültem. Elmentünk a néptanácshoz, jött két tanú: az egyik osztálytársnője és annak a férje, egy tanító, utána elhívtuk őket egy vendéglőbe egy sörre és egy bécsi szeletre és ez volt az egész esküvő. Édesanyám nem vette jó néven, hogy nem zsidót vettem el. Habár nem volt semmi kifogása ellene, mint ember, csak maga a tény, hogy nem zsidó. Az apám, ha úgy vesszük, ő beletörődött, bár ő se volt nagyon boldog. De az anyám, ő nyíltan kiállt, hogy ne csináld ezt, fiam. Hát, mint minden fiatal, nem hallgattam a mamára és azt csináltam mit én gondoltam, hogy jó. Erzsébet beiratkozott a Bolyai egyetemre román szakra. Még egyetemi hallgató volt másod vagy harmad éves, amikor 1951-ben megszületett a fiúnk Vasile Gheorghe Grunea.

Még diák voltam és írtam a brassói helyi lapban, a Drum Nou-nál [Új Út], ifjúsági témájú cikkeket. Kolozsváron megismerkedtem egy ismertebb költővel, aki szintén zsidó, Toma Gheorghe

Maiorescu. Ő Reșițából jött ide Kolozsvárra (most Bukarestben lakik), több könyvet is írt. Ő dolgozott a Lupta Ardealului-nál [Erdély Harca], ami egy kommunista napilap volt, kezdetben a Kolozs megyei pártnak volt a lapja, utána lett helyi napilap. Akkoriban nem létezett más napilap románul. Aztán Maiorescu beajánlotta és meghívta a főszerkesztő. Kezdttem ott írogatni és 1948-ban befogadtak a szerkesztőségbe és ott dolgoztam 1952-ig. Én mindvégig a kulturális sajtót vezettem, tehát könyvismertetés, színházkritika, irodalom közlése a lapban. De egy napilap volt, amelyiknek fő célja a párt politikai irányvonalát vinni. Akkor még egyetemi hallgató voltam. 1949 végén és 1950-ben elküldtek Bukarestbe egy felső újságírói iskolába. Körülbelül háromnegyed évet tartott, egy gyorstalpaló iskola volt, ahol naponta 10 óra előadást és szemináriumot tartottak. Utána aztán visszakérültem a Lupta Ardealului-hoz és szerkesztőségi főtárgyvezető voltam.

A névváltoztatásom egybeesett az újságírással. Kezdetben a Vasile Grunea név egy újságírói pszeudo name volt, utána aztán a hivatalos nevem is ez lett, de nem mondhatom, hogy erre valaki rákényszerített volna, mert akkor nem mondanék igazat. Addig a Gruber László nevet használtam, gyerekkoromban még Öcsinek is neveztek. Most is, akik abból az időből ismernek, nekik én vagyok az örökös Öcsi. Tudja a fene, miért pont Grunea-t választottam.

1952-ben megszülettek a regionális lapok: a megyét fölosztották rajonokra, például Kolozsvárhoz tartozott Dés rajon, Torda rajon, de odacsatoltak községeket is. Akkor Topánfalván megszületett a Viața Nouă [Új élet]. 1952-ben föl hívtak és azt mondták: 'Topánfalván meg kell alakuljon egy lap, mi rád gondoltunk, kinevezünk főszerkesztőnek'. Hát, elég nehéz volt, mert 1952-ben a fiam csak egy pár hónapos volt, a feleségem egyetemi hallgató volt, tehát itt hagytam a családot, Kolozsvárt és elmentem Topánfalvára. Egyetlen egy jó volt, hogy egy időben a lapot itt Kolozsváron az itteni nyomdában tördelték és itt is nyomták ki, úgyhogy hetente általában szombat reggeltől hétfő délig itt voltam Kolozsváron. Hétfő délben mentem vissza az úgynevezett mocănița kisvasúttal, Tordáról föl egész Topánfalváig. [Szerk. megj.: a mocănița román tréfás népnyelven kifejezett keskenyvágányú kisvasút.] Pár órás út volt. Így mezőzve éltem egy évig. Ezekben az években direkt ellenem irányuló antiszemitizmust, ahol engem megkülönböztettek volna azért mert zsidó vagyok, nem éreztem. Humorosan meg is jegyeztem, hogy nálam 'jobb román' nem találtak volna kinevezni egy tiszta román vidékre, mert Topánfalva az ugye Avram Iancu és Horea, Cloșca és Crișannak a vidéke, ahol Abrudon, a szomszédos bányavidékeken kívül majdnem nem létezett magyar. [Avram Iancu, 1824–1872, az 1848-as román forradalom vezéregyénisége; Horea, Cloșca és Crișan az 1784-es román parasztfelkelés vezetői.]

Aztán visszajöttem, mert szintén hívtak és azt mondták, hogy csinálunk Kolozsváron egy rádió stúdiót. 1952 végén jött egy Ludovic Rațiu nevű Bukarestből és Kolozsváron dolgozott egy ideig, hogy megszervezte a rádiót, ami 1953 március 15-én kezdi meg adását. Én főszerkesztő helyettes voltam egész 1959-ig. Mint főszerkesztő helyettes az volt a feladat, hogy minden anyagot, mielőtt mikrofon elé ment – élőben vagy ha szalagról –, azt valaki a vezetőségből le kellett hallgassa, vagy el kellett olvassa. Az első kritérium az a minőség volt, és a hírek hitelessége, ami persze az akkori politikai irányzatnak megfelelő volt. A hírek magyarul vagy románul voltak megszerkesztve és ezeket kellett lehallgatni, akkor én magam is csináltam sok adást. A nevesebb intellektuelekkel rengeteg interjút csináltam, ma is ott van egy csomó szalag az arany szalagtárában, a kolozsvári stúdióban, vagy ott van egy csomó szalag, ami az én aláírásommal ment adásba. A magyarok közül Asztalos István író, Nagy István író, Lászlóffy Aladár költő, Kovács György színész, Fekete Mihály színész, a románok közül Agărbiceanu író, Emil Isac író, Aurel Rău

író, stb. tehát sokkal készítettem interjút abban az időben. Nem volt feltétel, hogy román vagy magyar személyiséggel kell interjút csinálni. És persze, ha jöttek új emberek, akkor azoknak kellett segíteni. Akkor általában keresték a munkáskádereket, tehát kiválasztottak valakit a gyárból és behozták a szerkesztőségbe és 2-3-4 hónap múlva bebizonyosodott, hogy egy megfelel, négy visszament a munkahelyre.

Egy szerkesztőség volt akkor csak: a kultúr szerkesztőségnek a főnöke magyar volt, Kovács Ferenc, de a szerkesztőség tagjai románok is voltak. Egy másik szerkesztőségben, mondjuk a mezőgazdaságnak a főnöke Barna, román volt, de ott dolgozott magyar is. Tehát egy szerkesztőség volt, de két külön adás volt: külön magyar adás és külön román adás. Nem úgy volt, hogy egy hír románul ment, egy hír magyarul, hanem volt külön román adás és külön magyar adás [ahol ugyanazt a hírt elmondták mindkét nyelven].

Ellenem irányuló antiszemitizmus a rádiónál sem volt. Persze, susogva lehetett hallani, hogy miért két zsidó van a rádió élén, mert a Rácz Lajos is zsidó volt. (Rácz Lajos Ludovic Ratiura románosította a nevét, ő illegalista kommunista volt. Eredetileg orvos volt, de végig politikai pályán volt, 1944 után párt aktivista volt itt Kolozsváron. Egy ideig a bukaresti rádiónál dolgozott, de 1952-ben kinevezték Kolozsvárra főszerkesztőnek és végig a kolozsvári rádió igazgatója volt. Egy idő után levitték Bukarestbe a központi rádióhoz.) Ilyen hangokat lehetett hallani, de senki nem jött nekem mondani, hogy te büdös zsidó miért vagy a rádió főszerkesztő helyettese, de ilyen szelek jártak, hogy miért ez, miért az. Vagy voltak egyes munkatársak, akik csináltak statisztikát, hogy hány román van, hány zsidó van, hány magyar van és azok közül hányan vannak vezetőségi posztban. Ilyen megnyilvánulások mondjuk a háttérből léteztek, de nyíltan senki nem szólt, nyíltan nem lehet mondani, ahogy azt most szokás. Tehát nem lehet azt mondani, hogy nem volt antiszemitizmus, de hát a kommunista etika és morálja teóriában visszautasította ezt. És volt egy nemzeti törvény is, ami elítélte a sovínista, xenofób és nacionalista megnyilvánulásokat és börtönnel büntette, és az a törvény ma is életben van, de senki nem tartja be.

1956-ban elég feszült hangulat volt a rádiónál a magyarországi események miatt. Elég nehezen lehetett szerkeszteni magyar nyelven, mert Bukarest, tehát a központ, állandóan az ellenforradalmat elítélő anyagokat kért. És persze, hogy kevés magyar embert lehetett találni, aki az ellenforradalmat elítélje. Úgyhogy elég nehéz helyzet volt, plusz, akkor egy elég erős letartóztatási folyamat volt, főleg magyar fiatal tanügyi káderek a Bolyai egyetemről, és középiskolai diákokat is letartóztatnak, tehát elég nehéz hangulat volt. Nehezen lehetett szerezni anyagokat is, és most már nincs mit dicsekedni ezen, de hát próbáltuk az ilyen anyagokat a legminimumabbra lecsökkenteni. Mivel a Kolozsvári rádiót Magyarországon is lehetett fogni, tehát, hogy a magyarországi magyarok iránt is legyen hangulata, olyan anyagokat is adtunk, amiben a megmaradásra való fölszólítás volt és olyan anyagok ahol, akik a két világháború közt elmentek Romániából Magyarországra vagy külföldre, főleg kapitalista országokba, hát azok elmondták, hogy milyen nehéz külföldön élni, és hogy külföld nem nagyon fogadja be a magyarokat. Tehát ilyen szerű hangulat volt. A rádiótól nem volt letartóztatva senki, egyetlen egyet, szegény Keresztes Zoltánt tanácsolták el a rádiótól, – közben meghalt szegény – bizonyos kijelentésekért, amit a rádióban tett.

A Tribuna is épp úgy, mint a Korunk újjászületik az 1956-os években keletkezett hangulat következtében. Akkor Kolozsváron csak egy román irodalmi havi folyóirat létezett, a Steaua és ezt

úgy tekintették, hogy akkor szükség van egy hetilapra, s akkor megalakul a Tribuna. Ugyanakkor újraalakul a régi Gaál Gábor [16](#) által alapított Korunk. 1957-ben újraalakul és ebben a hangulatban dolgozik a két lap.

1959-ben egyszerűen kizártak a pártból, mivel 1942 és 1945 között egy szocialista-cionista szervezetben a Hásomer Hácáirnak voltam a tagja. Erről úgy volt tudomásuk, hogy én ezt leírtam az összes önéletrajzomban, nem szégyelltem és nem tagadtam el. S akkor jött egy határozat, hogy, akik más pártoknak voltak a tagjai, azok nem lehetnek a kommunista pártnak a tagjai.

Akkor kerültem át a Tribuna-hoz, kezdetben mint korrektor, utána mint szerkesztőségi titkár, és persze, közöltem a lapban verseket, fordításokat, színház krónikát, képzőművészeti krónikát, interjúkat. [Abban a periódusban minden lap kommunista beállítottságú volt.] Ahogy utólag visszahangzott, elég népszerű voltam és elég szeretett lap volt. Aztán sajnos egy időben elég nehéz körülmények között jelentek meg a számok, az 1990-es években egy ideig nem jelent meg több hónapon keresztül a lap. Én 1990-ben elmentem onnan, de a lap tovább élt és él ma is, csak egy időben nem volt pénzük és nem tudták kinyomni. A szerkesztők más munkahelyet kerestek és ingyen dolgoztak be a lapnál, de nem volt pénz, hogy kiadják. Körülbelül egy háromnegyed éve (2002-ben) normalizálódott újból a helyzet, habár most nem hetente, hanem havonta kétszer jelenik meg a lap.

1960-as években kezdtem el közölni a Realitatea Evrească-ban [Zsidó Valóság], akkor úgy hívták, hogy Revista Cultului Mosaic [Mózes Hitű Folyóirat] és az 1950-es években, még Moses Rosen [16](#) alatt alakult. Az akkori főszerkesztő, Heim Rimer fölkerért, hogy írjak a lapnak. Abban az időben a haszidizmus történetéből közöltem két hosszabb tanulmányt, és Marcel Iancuval, a Romániából elszármazott világhírű festőművésszel interjút közöltem, és mindezt a héber nevemmel közöltem, mint Zvi ben Emanuel.

1969-ben jött édesanyám látogatóba először. 1950-től, 19 éven keresztül nem láttuk egymást. Édesanyám egy hónapot ült nálunk Kolozsváron, amikor meglátogatott, nagyon jó viszonyban kerültek a feleségemmel. Akkor lementünk egy hétre Brassóba, mert még élt ott két unokatestvér az anyám részéről, és azoknak a gyerekei is ott voltak, azoknál is voltunk. És persze, anyám megnézte a régi házakat, ahol laktunk. Először 1970-ben voltam Izraelben, apámat akkor láttam először, miután kivándoroltak. Azt hiszem, hogy összesen legalább 10 szer voltam, általában egy-két hónapot ültem ott. A feleségem sohasem volt, mert sajnos, az akkori 'szokás' szerint az egyik mindig itt kellett maradjon az országban biztosítéknak [hogy a család nem vándorol ki, hiszen a család egy tagja nélkül, nem marad egy másik országba]. Meghívni mindig meghívták őt is, de ő azt mondta: 'Menj te lásd a szüleidet, neked az fontosabb'. Nem próbáltak hívni, hogy menjünk ki végleg, csak amikor ott voltam, de akkor is nagyon diplomatikusan. Főleg az első két ottlétemkor, próbálta megmutatni az egész országot, hogy saját szememmel győződjek meg, hogy mit van ott, tehát nem próbált rábeszélni, hanem meg akarta mutatni a valóságot. És őszintén beszélt arról is, hogy a feleségemnek, aki azonkívül hogy romántanár, tehát más foglalkozása nincs, nagyon nehéz lenne a beilleszkedése Izraelben, gazdasági szempontból, nem más szempontból.

A kezdeti Ceasuscu [17](#) periódus bizonyos szempontból nyíltabb volt, mondjuk átvették egy kicsit a kínaiaktól a mondást, hogy engedjünk minden virágot virágozni. Kezdték engedni olyan neveket újból behozni a sajtóba, például Blaganak, Arghezinek a nevét, ami azelőtt nem fungált. [Lucian Blaga, 1895-1961, román költő és filozófus; Tudor Arghezi, 1880-1967, román író.] A két

világháború közt haladó, de nem kommunista művészi kritikusok, mint Comarnescu neve vagy a ma is világhírű matematikus, Moisil neve is sokszor jelenik meg. Gyakrabban lehetett közölni a két világháború közti írókat, akik például az 1930-as évek végén voltak titánok, és persze, hogy továbbra is a szocialista realizmus irodalom mellett militáltak és magától értetődik, hogy azokat a könyveket recenzálták. Pozitívum viszont, amint mondtam, hogy egy nyíltabb légkör volt, úgy irodalomban, mint képzőművészetben, sok olyan dolgot, amit azelőtt nem engedtek meg képzőművészetben, most megengedtek. Újból kezdtünk foglalkozni a két világháború közti inkább absztrakt irodalommal, absztrakt művészettel, az avangardizmussal, mert ugye az nyilvánvaló, hogy a románság ebből a szempontból elég nagy szerepet játszott, úgy a franciaországi, mint a svájci avangardban, például Marcel Iancu, Ilarie Voronca. Ami tabu maradt mindvégig, mert ez egy nagy problémája volt úgy Ceausescunak, mint főleg a hölgynek [feleségének, Elena Ceausescunak], a vallás kérdés. Tehát nem szabadott mondjuk a képzőművészet vallásos témáról beszélni, vagy a vallásos témáról nem lehetett beszélni a lapban sem. Vagy például egész odáig mentek, hogy voltak szavak, mint a például uram, hölgyem, ezt a szót nem szabadott használni, csak pejoratív értelemben. Ezen kívül persze voltak egész listák, hogy kinek a neve nem jelenhetik meg a lapban, tehát az nem közölhet, vagy ha már halott volt, akkor az írása ne jelenjék meg. A külföldi írókkal, de főleg az emigrációban élő román írókkal az volt, hogy egy időben lefordították a műveiket románra és lehetett róluk beszélni. De aztán attól függően, hogy ha azok külföldön egy nem túl pozitív nyilatkozatot adtak az akkori romániai kommunista rezsimről, akkor a nevüket újból listára tették és nem lehetett megjelentetni.

Volt egy öreg, I. D. Mușat – ez az írói neve volt és azt hiszem az eredeti neve Dimoftache volt – aki mint szocdem kezdte fiatal korában. Idősebb ember korában történelmi regényeket írt és úgy tudom, hogy közvetlenül 1944 augusztus 23 után egy időben Tordának volt a prefektusa. A Írószövetség kolozsvári fiókjának volt egy alapszervezete, amihez hozzátartoztak az összes kommunisták az összes irodalmi szerkesztőségekből, tehát a Steaua, Tribuna, Utunk, Korunk, Dolgozó Nő, Napsugár. Havonta tartott a párt alapszervezeti gyűlést, amire sokan jöttek. Mindig más dolgokat tárgyaltak, de a gyűlés végén volt a nem napirenden szereplő problémák megbeszélése. Mi történt? Ezt a Mușat-ot nem tudták elhallgattatni, mindig elmondta – és ezért is jöttek sokan, hogy meghallgassák – vagyis beszámolt, hogy egy hónap alatt milyen híreket hallgatott a Szabad Európán [19](#) Romániáról és föltett kérdéseket is, hogy: ‘Ha azok ezt és ezt mondják, akkor mi a valóság?’ Ez egy pikantériája volt az ilyen gyűléseknek. Nem lett semmi vele, nem nyúltak hozzá azt hiszem, mert ő régi szocdem volt és prefektus, tehát egy ismertebb figurája a szocdem pártnak, és akkoriban kerestük a külföldi szociál-demokratákkal a kapcsolatot, és azt hiszem féltek, hogy azok tudnak erről az emberről. Vagy esetleg nem vették komolyan. Az 1970-es években egy jó ideig fölszólalt, utána aztán nem jött a gyűlésekre, nem tudom, lehet meghalt.

Az 1980-as években szigorították a dolgot. Például mikor a főnöknek, vagy a főnöknőnek volt a névnapja vagy születésnapja, akkor ki volt adva, hogy hány fényképet kell közölni, hány cikket kell róla írni, hogyan kellett ezeket megírni. Főleg aztán az utóbbi időben, ami nagyon nehéz volt, hogy már nem elégedtek meg azzal, hogy például nem ismert tollforgatók verseit közöltünk, hanem állandóan forszírozták, hogy az élbeli írók írjanak verset, dicshimnuszokat. Kezdetben megelégedtek akárkivel, de aztán kezdtek követelőzni, hogy ez miért nem ír, és az miért nem ír? Volt aki visszautasította, hogy beteg, hogy már évek óta nem írt, hogy ne haragudjanak, de nem tud, vagy nem méltó ahhoz, hogy írjon, mert az a múltjában nem tudom mi van, vagy nem tudom

milyen kifogásokkal. Ma elítélni, hogy a nevesebb emberek is írtak ilyen hozsannákat..., ma a fiatalság nem érti meg, de hozzá kell tenni azt is, hogy milyen nagy nyomás volt akkor.

Én nem írtam ilyesmiket. Nem voltam olyan alacsony színvonalon, hogy kellett volna írjak [dicshimnuszokat], mert ha nem, más versemet nem közlik; ugyanakkor se olyan magasan [ismert] nem voltam, hogy azt mondják, hogy de miért nem ír. És mivel magával a lap szerkesztésével foglalkoztam, hát nem kellett írjak. Visszagondolva, nem csinálunk most hősöket ebből, de egy csomó mondjuk szerkesztő nem volt egy véleményen a Ceausescu érában történő dolgokkal. De ez nem azt jelenti, hogy ezt írásban meg is merték jelentetni.

Igazából az 1980-as években már jobban érződött a magyarelles meg a zsidóellenes megnyilvánulás, például a különböző munkahelyeken leépítették a magyarokat meg a zsidókat, akik jobb pozícióban voltak és fokozatosan románok kerültek vezető pozícióba. Irodalmi szempontból nem nagyon lehetett ezt csinálni, végig a lapok élén magyarok is voltak a románok mellett. Itt sokat lehet vitatkozni, hogy mennyire járultak hozzá a zsidó eredetű írók és intellektuelek a két világháború közti, s az azutáni magyar irodalomhoz. Mondjuk a Utunk és Korunk vezetőségében voltak zsidók, Gál Ernő, Sőni Pál a Korunknál, az Utunknál meg Földes Laci. Róluk ma már nem nagyon beszélünk, mint zsidókról: jó hogy eredetileg zsidók voltak, de magukat mind magyar ajkú alkotók és mint magyar kultúrájú emberek nyilvánították ki. Itt különbséget kell tenni, hogy azok a magyarok, vagy azok a zsidók, akik a párt vezetőségben vezető szerepet játszottak, azok mint kommunisták játszották ezt a vezető szerepet, nem mint magyarok vagy zsidók. Konkrétan nem ismerem Király Károlyt [19](#), de ő párt-első volt Udvarhelyen, azután fölkerült Bukarestbe, tehát magyarok végig voltak a pártvezetőségben. Nem lehet mondani, hogy az által, hogy Luka László magyar volt, székelyföldi, ő jobban kiállt a magyarokért. 1940 után, miután Beszarábiát átadták az oroszoknak, Luka volt Kisinó legelső polgármestere. Egy magyar polgármester volt Kisinóban! Habár most másképp ítélik meg ezt az egész Luka dolgot. Őt a kommunista párt oda kinevezte, mivel illegális kommunista volt. Ő volt az, akit aztán 1948-as években csúnyán lekezelt és kisépért Gheorghiu Dej [20](#), mint osztályellenséget, és mint aki már az 1930-as években az angol-amerikai imperializmust szolgálta.

Az úgynevezett Luka László - Ana Pauker - és Teohari Georgescu csoport [21](#), a mostani fiataloknak nem mond sokat. 1948-50-ben Ana Pauker volt a külügyminiszternő, Teohari Georgescu volt a belügyminiszter és Luka volt a pénzügyminiszter. Őket 1952-ben, mind úgynevezett jobboldali és baloldali elhajlók ('deviatori de dreapta si stânga' - ez egy speciális kommunista fogalom) kizárták a pártból és keresztül vitték az országon hogy mindenhol mondja el, hogy milyen nagy gazember volt és milyen rosszat akart csinálni a pártnak. Koholt dolog volt, ugyanolyan, mint a Rajk-per [22](#), mikor Rajkot elítélik és beismertetik, hogy ő is az angol-amerikai imperializmusnak volt a kiszolgálója. Az országban a legtöbb kommunista per, koholt per volt. Lucrețiu Pătrășcanu egy időben [1945-től 1948-ig, azaz letartóztatásáig] igazságügyi miniszter volt, de mivel Gheorghiu-Dej vetélytársnak vette, hát koholt vádakkal illette, elítélte és egy doronggal főbe ütötték és meghalt Pătrășcanu. [Szerk. megj.: Hogy doronggal főbeütötték, csak blöff. A valóság az, hogy 1948-tól 1954-ig börtönben volt, majd a Luka-Pauker-Georgescu csoport elítélése és Sztálin halála után, 1954-ben koncepciós per keretében halálra ítélték és kivégezték. Az ügyre csupán 1968 után, Gheorghe Gheorghiu Dej halála és Ceaușescu hatalmi pozíciójának kiépítése során derült fény. Pătrășcanu részleges rehabilitációja ürügyként szolgálva Ceaușescu vetélytársainak eltávolítására.]

1990-ben nyugdíjba megyek. Ekkor Bukarestben megalakult a Fundația Culturală Română [Román Kulturális Alapítvány], aminek a célja, hogy külföldre tudósítsa a román kultúréleti dolgokat, és itt Kolozsvárt alapítanak egy Centru de Studii Transilvane-t, egy kutatóközpontot, aminek a feladata az Erdély történetének kutatásával és ennek a népszerűsítésével foglalkozni. Ezért évente négyszer megjelenik a Transilvanian Review angol és francia nyelven. Ugyanakkor könyveket is adnak ki. Oda meghívnak és ott dolgoztam pár évet mint technikai tanácsadó, és több könyvnek a megszerkesztésében vettem részt. Időnként jelennek meg Kolozsvár zsidóságának régebbi és jelenkori történetével foglalkozó oldalak a Realitateba, és annak vagyok a pótfékje, a koordinátora. Aztán elég sok előadást tartok júdaisztikai témával a zsidóság és a zsidó ifjúság részére, amit a hitközség szervez és ott is hirdetik meg. Több országos és határon túli inter-etnikus előadáson is részt vettem.

Amit csináltam életemben és amit írtam és aláírtam, azt nem tagadom meg. Én hittem abban, amit írtam és valótlan nem írtam. Egyetlen egy dolog volt, hogy féligazságokat mondtam ki, ami sajnos egyenlő a hazugsággal. Tehát mindig a pohárnak a félig tele részéről írtam, az üres részéről nem írtam. De mondom, vállalom azt, amit csináltam, hogy én csináltam, és nem kényszerítettetek, hogy csináljam, de senkinek rosszat nem csináltam. Én soha nem tagadtam azt, hogy zsidó vagyok, és nem azért változtattam meg a nevemet, de ez egy komplikáltabb dolog. Minden önéletrajzomban beírtam, azt is, hogy cionista szervezetben voltam, és hát cionista szervezetben nem lehettem mint hithű keresztény, csak mint zsidó.

Persze, hogy az ember, és általában az intellektuel, nem mindennel ért egyet. És persze, hogy 1989 egy megkönnyebbülés volt, hogy végre eljött az idő, amikor az ember nem kell duplicitásban élni, hogy egy dolgot mond otthon a négy fal között a feleségének [és mást mond a munkahelyén]. A gyerekek nem mond semmit, nehogy az 'kiöcsiskedjen' valamit és akkor emiatt neki is és neked is bajod lesz. Persze, hogy nagy könnyedséget éreztem, hogy végre eljöttek azok a napok, mikor az ember az lehet, ami akar lenni, és azt mondhatja meg és úgy mondhatja meg, ahogy akarja. Mondjuk, ami nagyon negatívan hatott rám, hogy azt reméltem, mind mindnyájan, hogy az 1989-es fordulat egy radikális és gyors fordulatot fog jelenteni a pozitívum felé és sajnos nagyon sokban negatívumot hozott. A nacionalizmus, a nyílt antiszemitizmus és a xenofóbia, mondjuk a magyarellenesség, az inkább kihangsúlyozódott. Tehát egy kazán volt, amit politikailag elfojtottak, s akkor 1989 után hirtelen föltört, s ez nagy kiábrándulást okozott.

Nem hittem volna, hogy sok olyan ember, aki melletted élt éveken keresztül és aki azért, mert félt, vagy mert nem volt lehetősége, másképp nyilvánult meg, a szemembe soha nem mondtak ki, bűdös zsidó. 1989 után egyik napról a másikra kiderült, nem barátod, hanem ellenséged. Hogy az ember halljon egyről, vagy másról, hogy mit mond, vagy egyesek még írásban is megnyilvánulnak, mint magyarevők, vagy mint zsidóevők, ez nem jött az embernek, hogy elhiggye, hogy ez 50 évnyi agymosás után mégis létezik. Látszik, hogy sajnos az ösztönök erősebbek, mint a józan gondolkodás. 1990 óta voltak kolozsvári napilapokban írások, amikkel írásban én szembeszálltam, de nem akarom megnevezni a napilapot, mert a fiú, aki írta, az elég szimpatikus és elég jó zenekritikus. Egy nagy cikkben válaszoltam neki a latin mondással, hogy 'cipész menj vissza a kaptafádhhoz', mivel védelmébe vette Antonescut és egy kicsit kételkedett az egész Holokausztban. Persze, hogy válaszoltam neki egy cikkben, amiben, nem annyira, hogy ő mit mond, hanem dokumentumokkal bizonyítottam neki be azt, hogy nincs igaza. Volt egy másik lap is, a főszerkesztője melleleg egy demokrata és egy nagyon tisztességes ember volt, aki a

kommunisták alatt vagy 10 évet ült is, nem ő írta, de mégis, abban a lapban jelent meg egy cikk szintén ezen a témán. Nem vagyok az az ember, aki, ha szembeköpnék, akkor azt mondom, hogy esik az eső. [Szerk. megj.: László arra utal, hogy nem bagatellizálta az írottakat.] Tehát, ki merek állni az igazságom mellett argumentumokkal, egy kicsit muszáj is vitába szállni, mert ha nem szállsz vitába, akkor egyesek azt hihetik, hogy neki van igaza. Habár, az az érzésem, hogy falra hányt borsó, mert azok akik nem hisznek ebben a dolgokban, azok továbbra sem fognak hinni. Maholnap Romániában arról is lehet beszélni, hogy van egy antiszemitizmus zsidók nélkül. Mert mennyi? Mondjuk 10,000 zsidó van még, és hát mit számít 10,000 zsidó? Petre Roman, a volt miniszterelnök apja zsidó volt, sőt a nagyapja rabbi volt, de ő magát kereszténynek tartja, annál is inkább, hogy az édesanyja nem zsidó. De ma is előhozzák, hogy mit keresett ez a zsidó, mint miniszterelnök. Tehát egy intolerancia van, amikor megkezdünk egy diszkúciót, akkor rögtön kezdjük, hogy az zsidó vagy magyar. Most egy másik nagy téma a cigány téma is, hogy hát az cigány.

A feleségem tudta, hogy zsidó vagyok, ő unitárius volt, de mindegyikünk megmaradt a maga vallásán. Mi egyáltalán nem tettük föl a kérdést, se a feleségem, sem én, hogy én esetleg unitárius legyek vagy ő esetleg áttérjen. Habár, az az érzésem, hogy ha én akartam volna, hogy ő áttérjen a zsidó vallásra, én értem megtette volna. De erről nem beszéltünk. Persze, hogy rengeteg zsidó barátunk volt és van, és azok mind tudták, hogy ő magyar és nagyon jól viszonyultak hozzá és ő is nagyon jól viszonyult hozzájuk. A családban magyarul is és románul is beszéltünk. Románul beszéltünk sok ideig, mert a Feleségem román tanárnő volt, román tanított itt Kolozsváron három helyen középiskolában és líceumban. Ő sem volt vallásos, tehát ilyen szempontból a fiam nem nevelkedett semmiféle vallásos tradícióban. A fiam 1989 előtt is tudta, hogy az apja zsidó, a nagyanyja s a nagyapja zsidó, volt látogatóban is Izraelbe. Ismeri a zsidóság történetét úgy nagyvonalakban, de a zsidó vallás tradicionális részét nem ismeri. Még mondjuk a csólentet se ismeri csak a hitközség kántinjából.

A fiam román középiskolát végzett, akkor bevonult katonának, mivel nem sikerült az első fölvételije. Utána jogra fölvételezik. Amíg a jogon járt, mint technikus és aztán mint szerkesztő dolgozott a kolozsvári rádiónál, és aztán befejezi az egyetemet. A felesége Dés mellőli román nő, biológus. A fiam egy ideig Désen élt, ott volt jogtanácsos, utána aztán Csíkszeredán, most Kolozsváron bíró és a szamosújvári bíróságnak az elnöke. Két gyereke van, egyik fia Dan Emanuel Grunea az idén, 2003-ban fejezte be a jogot a Babes-Bolyai egyetemen. Maria Emanuela Grunea, a lánya, az idén érettségizett. A fiam inkább románnak tartja magát. Mivel az apja zsidó, az anyja magyar, nem tagadhatja származását, de ő inkább a román társadalomhoz tartozik. Nincs körülmetélve.

Otthon nem tartottuk a tradíciós ünnepeket, szombaton nem volt gyertya gyújtás. Nem rendeztem én a feleségem és a fiam részére Peszah estét, habár meg tudtam volna csinálni. Húsvétkor azért hoztam haza a hitközségtől pászkát a feleségemnek és a gyerekeknek. A gyerek tudta, hogy mi a pászka, de húsvétkor volt tojás is, mert egy tradíció volt a feleségemnek. Karácsonyfánk volt, illetve – akkor is ez egy duplicitás volt –, mert a kommunistáknál nem létezett karácsonyfa, de megengedték az úgynevezett Téli-fát, és létezett az úgynevezett Télapó. És akkor az emberek 90 % azt csinálták, hogy földíszítette a Téli-fát karácsony előtt, de jól elhúzták a függönyöket, hogy kívülről ne lehessen látni, hogy, aztán december 30-án, a népköztársasági újév előtt már kinyitották, hogy látszódjon, mert a Téli-fát az újév előtt közvetlenül díszítették fel.

A hitközséghez ők hívtak meg körülbelül az 1969-70-es években, akkor Kertész Miklós volt az elnök. Ő eredetileg ügyvéd volt. Egy időben Rapaport Ottó rendező volt a magyar színháznál és ő szervezte a kultúr életet, és ő szólt, hogy kapcsolódjak be. Ő aztán az 1970-es évek végén emigrált Izraelben és jó ideig az ottani magyar lapnak, az Új Keletnek, volt főszerkesztője. Most egyrészt előadásokat tartok a zsidó történelemről és kultúráról, mind koordinátor dolgozom a havonta megjelenő romániai zsidó lapban, főleg kolozsvári zsidótörténelmi oldalakat írok, és tagja vagyok a hitközség vezetőségének, ami azt jelenti, hogy időnként meghívnak egy-egy gyűlésre, kikérdezik a véleményemet.

A zsidóságom meghatározásáról azt lehet mondani, hogy van egy szólásmondás jiddisül: 'shver zu zayn a yid', nehéz zsidónak lenni. Tehát ez egy öröm is, hogy egy olyan nemzetnek a fia vagy, akinek nagy történelme van, ugyanakkor egy nagy súly is, mert ha egy történelmet vállalsz magadra, akkor – az a véleményem –, úgy kell viselkedj, hogy rólad, mint zsidóról ne lehessen rosszat mondani. Ha jön, hogy eldobj egy cigarettát az utcán, akkor ne dobd el, hogy azt ne mondják, hogy ez a zsidó mocskos. Nem mindig egy nagy öröm. Egy másik probléma az, hogy neked, akinek van egy családfád, amelyik több száz évre visszamenő és bizonyítsa, hogy te itt vagy, akkor minden nap bizonyítsd, hogy te ehhez a földhöz tartozol. Furcsa dolog, hogy több száz év után te be kell bizonyítsd, hogy te itt nem vagy idegen. Neked ugyanazok a jogaid és kötelességeid, mint minden más embernek.